

RAPOR
2025

Farklı Boyutlarıyla
Türkiye'de İnanma(ma) Hakkı:
**İnsan Hakları Odaklı
Bir Değerlendirme**

Rapor 2025

Farklı Boyutlarıyla
Türkiye'de İnanma(ma) Hakkı:
İnsan Hakları Odaklı
Bir Değerlendirme

Norwegian
Helsinki Committee

Farklı Boyutlarıyla Türkiye'de İnanma(ma) Hakkı: İnsan Hakları Odaklı Bir Değerlendirme

Norveç Helsinki Komitesi, İnanç Özgürlüğü Girişimi

Yazarlar: Dr. Mine Yıldırım, Rümeyşa Çamdereli, Prof. Dr. Tolga Şirin

Proje ekibi: Dr. Mine Yıldırım, Funda Tekin

Çeviri: Gül Tekin ("Zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğü: Dinî baskı veya şiddet" bölümü)

Tasarım: Çağrı Karadağ

Yayına hazırlayan: Funda Tekin

Kapak fotoğrafları: Canva yapay zeka aracı

Baskı: Anadolu Ofset, Davutpaşa Cad. Emintaş Kazım Dinçol Sanayi Sitesi No: 81/87 Topkapı, İstanbul | Tel: 90 212 567 89 92

Yayın tarihi: Ocak 2025

Norveç Helsinki Komitesi (Norwegian Helsinki Committee, NHC), merkezi Oslo'da bulunan ve insan haklarının uygulamada korunmasını sağlamak amacıyla 1977 yılından beri uluslararası çalışmalarına devam eden bir sivil toplum kuruluşu. Bu amaçla izleme ve raporlama, insan hakları eğitimi faaliyetleri yürütüyor ve sivil toplum ile demokratik yapıları destekliyor. NHC'nin çalışmaları Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı kapsamında kabul edilmiş insan hakları belgelerini temel alıyor.

İnanç Özgürlüğü Girişimi, 2011 yılından beri Türkiye'de herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün korunması için çalışmalar yürütüyor. Projenin temel etkinlikleri arasında izleme, belgeleme, raporlama, çözüm önerilerinin geliştirilmesi ve savunuculuk yer alıyor. Ayrıca, din veya inanç temelli nefret suçlarıyla ilgili izleme, raporlama, kapasite geliştirme ve farkındalık yükseltme çalışmaları yürütüyor.

Elinizdeki raporun ortaya çıkışında birçok kişinin emeği ve desteği bulunuyor. Sürece katkıda bulunan herkese en içten teşekkürlerimizi sunarız.

Bu rapor European Endowment for Democracy (EED) katkısıyla hazırlanmıştır. Raporun içeriği EED'nin resmî görüşünü yansıtmaz. Yayında yer alan bilgi ve görüşlerin sorumluluğu yalnızca İnanç Özgürlüğü Girişimine aittir.

www.inancozgurlugugirisimi.org

inancozgurlugu.info@gmail.com

Twitter: /inancozgurlugu

Instagram: /inancozgurlugugirisimi

Facebook: /inancozgurlugugirisimi

Youtube: /@inancozgurlugu

LinkedIn: /@inancozgurlugu

Dr. Mine Yıldırım, aktivist araştırmacı ve İnanç Özgürlüğü Girişimi projesinin kurucusu ve koordinatörü. NHC'de Türkiye ve din veya inanç özgürlüğü üzerine kıdemli danışman olarak çalışıyor. Finlandiya, AAbo Akademi İnsan Hakları Enstitüsünden doktora derecesini aldı. "Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutu – Uluslararası Hukuk ve Türkiye Üzerine bir Vaka Çalışması" başlıklı kitabı 2017'de Routledge tarafından yayımlandı. Kitabın Türkçe çevirisi İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından yayımlandı. İngiltere'de Leicester Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İnsan Hakları ve Medeni Özgürlükler alanında lisansüstü ve Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde lisans eğitimini tamamladı. Ulusal ve uluslararası projelerde araştırmacı olarak yer aldı. 2021'de, "Batı Balkanlar'da Din veya İnanç Özgürlüğünün Korunmasının Güçlendirilmesi: Parlamenterler İçin Bir Yol Haritası" raporunu kaleme aldı. 2016 yılında din veya inanç özgürlüğü alanındaki çalışmalarıyla Stefanus Prize ödülünü paylaştı. 2019-2022 yılları arasında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosunun Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanlar Kurulu üyesi olarak görev aldı. Din veya inanç özgürlüğü alanında çok sayıda yayını bulunuyor.

Rümeysa Çamdereli, 2006 yılında Kabatař Erkek Lisesinden, 2013 yılında ise Boğaziçi Üniversitesi Bilgisayar Mühendislięi bölümünden mezun oldu. 2019 yılında İstanbul Üniversitesi Kadın Çalışmaları programında yüksek lisansını tamamladı. Müslüman, feminist, müzisyen, anne. Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisiyatifi gibi farklı organizasyonların bir parçası oldu, Kadınlar Camilerde, Reçel Blog ve Havle Kadınlar Derneğinin kurucuları arasında. 2015 yılından beri YADA Vakfında çalışıyor ve 2020'den beri araştırma direktörü olarak çalışmalarına devam ediyor.

Prof. Dr. Tolga Şirin, lisans ve lisansüstü eğitimini Marmara Üniversitesinde tamamladı. Aynı üniversitede doçent olarak anayasa hukuku, özgürlükler hukuku, anayasa şikâyeti, anayasa yapım süreçleri, ifade özgürlüğü ile özgürlük ve güvenlik hakkı konularında dersler veriyor. Humboldt Üniversitesi Karşılaştırılmalı Kamu Hukuku kürsüsünde misafir öğretim üyesi. İstanbul Barosunun İnsan Hakları Merkezi ile Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneğinin yönetim kurullarında görev aldı. Anayasa Hukuku Dergisi'nin yayın kurulu üyesi ve Avrupa Konseyinin insan haklarıyla ilgili çeşitli projelerinin ulusal danışmanı olarak görev yapıyor. Lisans eğitiminden sonra Birkbeck Üniversitesinde; doktora sürecinde TÜBİTAK bursiyeri olarak, doktora sonrasında ise Raoul Wallenberg Enstitüsünün bursiyeri olarak Köln Üniversitesinde çalışmalar yaptı. Bir süredir T24 sitesinde haftalık yazılar yazıyor.

Kısaltmalar

AIHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AIHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AGİT/DKİHB	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı/Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu
A.g.k	Adı geçen kaynak
AYM	Anayasa Mahkemesi
BM	Birleşmiş Milletler
CEDAW	Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi
ÇEDES	Çevreme Duyarlıyım Değerlerime Sahip Çıkıyorum
ÇHS	Çocuk Haklarına Dair Sözleşme
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DKAB	Din kültürü ve ahlak bilgisi
GSB	Gençlik ve Spor Bakanlığı
HAGB	Hükmün açıklanmasının geri bırakılması
HBÖGM	Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İHK	İnsan Hakları Komitesi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MSHS	Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
RTÜK	Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
TCK	Türk Ceza Kanunu
Yukarıdaki dn.	Yukarıdaki dipnot
Para.	Paragraf

İçindekiler

Yönetici özeti	7
1. İnanma(ma) hakkı	13
1.1 Uluslararası hukuk	13
1.2 Ulusal mevzuat	16
1.3 Kişinin seçtiği dine ya da inanca sahip olma hakkı	18
1.3.1 Din veya inancı benimseme, inanmama ve değiştirme özgürlüğü	18
1.3.2 Vicdanına ve inançlarına aykırı davranmaya zorlanmama hakkı	21
1.3.3 Nüfus kaydındaki din alanı	22
1.3.4 Defin hakkı	23
2. Eğitim alanında inanma(ma) özgürlüğü	26
2.1 Giriş ve yasal çerçeve	26
2.2 Zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi dersi	29
2.3 Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum (ÇEDES) Protokolü	33
2.4 MEB ve çeşitli vakıflarla yapılan iş birlikleri	35
3. Zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğü: Dinî baskı veya şiddet	38
3.1 Giriş	38
3.2 Uluslararası insan hakları hukukunda zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğü	40
3.3 Ulusal yasal çerçeve	45
3.4 Din veya inancı benimseme ve uygulama konusunda zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğü	49
3.4.1 Dinî kıyafetlere ilişkin zorlama: Başörtüsünün çıkarılması ve kullanımı	49
3.4.2 Cemaat evleri ve yurtları bağlamında ibadete yönelik zorlamalar	51
3.5 Sonuç tespitleri ve tavsiyeler	56
4. Din veya inanç özgürlüğü bağlamında ifade özgürlüğünün korunması	61
4.1 Giriş ve metodoloji	61
4.2 Kavramsal açıklamalar	61
4.2.1 İfade özgürlüğü	61
4.2.2 Din veya inanç özgürlüğü	62
4.3 Uluslararası hukuk	64
4.4 Ulusal hukuk	68
4.4.1 RTÜK kararları	68
4.4.2 Danıştay kararları	72
4.4.3 Yargıtay kararları	74
4.4.4 Anayasa Mahkemesi kararları	77
4.4.5 Soruşturmalar ve yargısal tacizler	79
4.5 Sonuç	81

YÖNETİCİ ÖZETİ

Yönetici özeti

Düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğü hakkı, inanan ve inanmayan herkes ve demokratik bir toplum için vazgeçilmez bir insan hakkı. Uluslararası insan hakları sözleşmelerinde korunan bu özgürlük, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihadına göre "demokratik bir toplumun" temellerinden birisini oluşturuyor. Ayrıca dinî boyutu açısından, inananların kimliğini ve hayat algılarını oluşturan en hayati unsurlardan biri. Aynı şekilde kişinin bir din veya inancı kabul etmeme hakkını da koruyor.¹ Bu nedenle ateistler, agnostikler, septikler ve kayıtsızlar/ilgisizler açısından da son derece değerli ve önemli.

Farklı Boyutlarıyla Türkiye'de İnanma(ma) Hakkı: İnsan Hakları Odaklı Bir Değerlendirme raporu; ateistlerin, agnostiklerin, şüphecilerin ve kayıtsızların deneyimleri de dâhil olmak üzere inanma, inanmama veya "ana akımdan" farklı inançlara sahip olma özgürlüklerinin kapsamlı bir incelemesini sunuyor. Türkiye'nin "%99'u Müslüman ve din veya inanç açısından homojen bir toplum olduğu" sıklıkla dile getirilir. Ancak araştırmalar, toplumda gerek din veya inanç aidiyeti gerekse pratikleri açısından oldukça geniş bir çeşitlilik olduğunu ortaya koyuyor. İnanmayanların veya "ana akımdan" farklı inananların deneyimlerini etkileyen farklı dinamikler var. Türkiye'nin uluslararası insan hakları yükümlülükleri² ve ulusal mevzuat; düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğü için kapsamlı koruma gerektiriyor. Buna karşın, kişilerin farklı inanma veya inanmama özgürlüğü hayatın pek çok farklı aşaması ve alanında müdahalelerle karşılaşabiliyor. Bunlar arasında, nüfus kaydı, eğitim hayatı, istihdam sürecinin farklı aşamaları, ifade veya sosyal ve siyasal katılım aracılığıyla toplumsal etkileşim, aile hayatı, evlilik ve ebeveynlik ile defin sayılabilir. Ayrıca kişiler farklı inandıkları veya inanmamayı seçtikleri için ayrımcılığa uğrayabiliyor veya gerek aile gerekse sosyal topluluklar içinde nefret, hoşgörüsüzlük ve düşmanlığa maruz kalabiliyor. Kişilerin etnik köken, cinsiyet, cinsel yönelim, mültecilik veya göçmenlik statüsü ve yaş gibi korunan karakteristik özelliklerine bağlı olarak, ayrımcılık ve mağduriyet kesişimsel bir şekilde artabiliyor.

Anayasa'da güçlü bir şekilde tesis edilen laiklik ilkesi kritik öneme sahip bir köşe taşı. Laiklik ilkesi devletin din veya inançlar karşısında tarafsız olmasını gerektiriyor. Ne var ki devletin hem İslam hem de diğer din veya inançlarla ilgili konulara yaygın bir şekilde ve derinlemesine müdahil olması, hem inananların hem de inançsızların özgürlüklerine önemli müdahalelere sebep oluyor. Nitekim "[Temenniden Eyleme İlerleme Çağrısı - Türkiye'de Din veya İnanç Özgürlüğü Hakkını İzleme Raporu](#)", Türkiye'de din veya inanç özgürlüğüne ilişkin köklü sorunları ve uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumu sağlamak için atılması gereken adımları kapsamlı bir şekilde ortaya koyuyor.

1 AİHM, *Kokkinakis/Yunanistan*, 1993, para. 31; AİHM, *Buscarini ve diğerleri/San Marino* [BD], 1999, para. 34.
2 Türkiye, Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'yi 23 Eylül 2003'te; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'yi 23 Eylül 2003'te; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 18 Mayıs 1954'te; Avrupa Sosyal Şartı'nı 24 Kasım 1989'te onayladı.

Türkiye'de inanmama özgürlüğünün sosyolojik ve politik bağlamı, tarih, siyaset, hukuk ve toplumsal tutumların karmaşık bir etkileşimiyle şekillenmeye devam ediyor:

- Türkiye'de geçerli olan uluslararası ve ulusal yasal çerçeve; bireyin bir dine veya inanca sahip olma, bunu değiştirme veya benimsememe hakkını güvence altına alan hükümler içeriyor. Ancak bu korumaların pratikte uygulanmasında köklü ve yaygın zorluklar devam ediyor. Bunlar çoğunlukla; sistematik engeller, toplumsal baskılar ve bu hakların etkili bir şekilde kullanılmasını baltalayan kurumsal uygulamalar şeklinde ortaya çıkabiliyor. Örneğin, ana akım dinsel öğretiler ve uygulamalardan farklı veya din dışı inançları veya felsefi görüşleri benimseyen bireyler ayrımcılık, damgalanma veya dışlanma ile karşılaştıklarını ve kendilerine sansür uygulamak zorunda kaldıklarını sıklıkla ifade ediyor.
- Din değiştirmek suç sayılmıyor. Ancak, İslam'dan başka bir dine geçen veya din dışı inançları veya felsefi görüşleri benimseyen kişiler, din veya inanç özgürlüğünü ciddi bir şekilde zedeleyen uygulamalar ve toplumsal zorluklarla karşılaşılıyor.
- Nüfus kayıtlarında veya kimliklerde vatandaşların dinlerinin, zorunlu veya isteğe bağlı olarak, belirtilmesinin kişinin dinini açıklamama hakkıyla örtüşmediğine dair AİHM kararına rağmen nüfus kayıtlarında din hanesi mevcudiyetini koruyor.
- Askerlik hizmetine karşı vicdani ret hakkı; düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğü kapsamında korunan bir hak. Bu kesin koruma ve AİHM de dâhil olmak üzere uluslararası insan hakları denetim mekanizmalarının Türkiye'ye ilişkin kararlarına karşın vicdani ret hakkı tanınmıyor.
- Cenazenin defnedilmesine yönelik âdetler, dinî uygulamaların temel unsurlarından birini temsil ediyor ve dini açıklama hakkı kapsamına giriyor. Ancak ateistlerin öldükten sonra yakılmaya dair talepleri yasal bir engel olmamasına rağmen fiilen engelleniyor.
- Türk milliyetçiliğini ve Sünni İslam'da köklenen "millî ve manevî değerleri" millî eğitim aracılığıyla aktarmak ve teşvik etmek için tasarlanan kuşatıcı eğitim politikaları ve uygulamalar; çoğulculuğu ve düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlükleri alanını önemli ölçüde daraltıyor. Dinden öğrenme yaklaşımını benimseyen zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi (DKAB) dersi, AİHM ve Anayasa Mahkemesi (AYM) kararlarına rağmen hâlâ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) standartlarıyla uyumlu değil ve dinî eğitim niteliğinde. Ayrıca sınırlı ve ayrımcı bir muafiyet mekanizması var. Çevre Dünyası Değerlerime Sahip Çıkıyorum (ÇEDES) projesi ve Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) ve çeşitli vakıflarla yapılan protokoller aracılığıyla sürdürülen faaliyetler; devletin dinler ve inançlar karşısında tarafsız olma ilkesi ve düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğü açısından önemli soru işaretleri doğuruyor.
- Kişinin kendi tercihiyle bir din veya inanca sahip olma ya da bunu benimsememe özgürlüğünü zedeleyecek bir zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğü din veya inanç grupları içinde de müdahaleye uğrayabiliyor. Bu zorlamaya karşı koruma sağlayabilmek için, devletin özellikle güç dengesizliklerinin bireylerin

kırılganlığını artırdığı kurumsal ortamlarda, bu tür durumların meydana gelmesini önlemek konusunda tetikte olması gerekiyor. Özellikle kadınlar ve çocuklar gibi daha kırılgan gruplar için çok yönlü tedbirlerin alınması şart.

- Herkes dinî zorlama, baskı ve şiddetin faili olabilir. Tarikat ve cemaat yurtları ile evlerindeki zorlama deneyimleri, çocuklar ve genç yetişkinler başta olmak üzere kırılgan durumdaki bireylerin korunması konusunda önemli eksikliklere işaret ediyor. Bu tür vakalar, yetkililerce sıklıkla münferit veya istisnai olduğu gerekçesiyle önemsizleştiriliyor ve bunun sonucunda vakaların yaygınlığı ve sistemli yapısı yeterince irdelenmiyor.
- Bu meselelere eğilmek için yurtlarda ve dinî cemaat evlerindeki dinî şiddet ve zorlamanın, acil politika tartışmaları ve çözümler gerektiren kendine özgü bir sorun olarak açıkça tanınması gerekiyor. Hesap verebilirlik ve şeffaflık, zorlamaya zemin hazırlayan ortamların ortadan kaldırılmasında hayati bir önem taşıyor.
- İslam'a veya onunla ilişkili kurumlara yönelik eleştirel söylemin suç sayılması özgürlük alanı daha da daraltılıyor. Bu tür dinamikler; inançsızları ve ana akımdan farklı inançlara sahip bireyleri orantısız bir şekilde etkiliyor, çoğulcu bir toplumun temellerini zayıflatıyor ve bir dini veya inancı özgürce benimseme, değiştirme veya reddetme hakkını sınırlandırıyor.
- Dinsel duyguların ceza mevzuatı ile korunmasının uluslararası standartlara aykırı olduğu gözlemleniyor. Nefret söylemi düzeyine ulaşmayan ve/veya kamu barışının bozulması için açık ve güncel bir tehdit ortaya çıkarmayan, dinin kendisine dair veya mensuplarının duygusal açıdan hassas olduğu öge ve pratiklerine yönelik eleştiriler, Türkiye'de cezai yaptırıma tabi tutulabiliyor. Özellikle Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 216. maddesinin 3. fıkrasının uygulanma pratikleri, dine dair eleştirilerin ifade edilmesi için caydırıcı bir etki yaratıyor.
- Aynı zamanda Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) uygulamasının keyfi, uluslararası insan hakları standartlarından uzak ve sansür üretmeye elverişli olduğu görülüyor.
- Danıştay ve Yargıtay kararları, RTÜK kararları kadar sorunlu olmasa ve ilkel saptamalar yerinde görünse de tekil vakalarda ana akım içtihatlardan sapıldığı ve tam bir mayın tarlasının ortaya çıktığı görülüyor.
- AYM uluslararası insan hakları standartlarına en yakın kararları verse de AİHM'in dinî eleştiri konusundaki tartışmalı yaklaşımının AYM içtihatlarına yansıdığı görülüyor.
- Türkiye özelinde artan ve öne çıkan sorunlardan en önemlisi her türlü dinsel eleştirinin kolaylıkla soruşturmaya veya kovuşturmayaya tabi olması. Bu süreçlerin sonucunda takipsizlik veya beraat kararları verilse bile bunun bir "yargısal taciz" olduğu söylenebilir.

Rapor ilk olarak, bir inancı benimseme veya reddetme özgürlüğü, vicdana ve inançlarına aykırı davranmaya zorlamama hakkı, nüfus kayıtlarında dinî aidiyetin belirtilmesi ve defin hakkı gibi temel alanları ele alıyor. İkinci bölüm, bu özgürlükleri eğitim

alanı bağlamında değerlendiriyor. Üçüncü bölüm, kişinin kendi tercihiyle bir din veya inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğünü insan hakları perspektifinden incelemeyi amaçlıyor. Son bölüm ise din veya inanç özgürlüğü ile ifade özgürlüğünün kesişiminde ortaya çıkan ihlalleri araştırıyor. Her bölüm, mevzuat ve uygulamanın uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumlu hâle getirilmesi için atılması gereken adımlara yönelik tavsiyeler içeriyor.

Türkiye'de inanç çeşitliliği ve laiklik ile özgürlük algısı

Türkiye'de "ana akımdan farklı" inanma veya inanmama hakkının etkili bir şekilde korunması, ülkedeki inanç çeşitliliği ve bu çeşitliliği koruyarak bir arada yaşamak için şart. Türkiye'nin "%99'u Müslüman ve din veya inanç açısından homojen bir toplum olduğu" sıklıkla dile getirilir. Ancak araştırmalar, toplumda gerek din veya inanç aidiyeti gerekse pratikleri açısından oldukça geniş bir çeşitlilik olduğunu ortaya koyuyor. Kısa bir süre önce yayımlanan "Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık Araştırması" bulgularına göre, araştırmaya katılanların %5,7'si ya "Allah inancına sahip değil" ya agnostik ya da deist.³ Bu oran 18-24 yaş aralığında %11. Kadın ve erkekler arasında önemli bir fark görünmüyor. Araştırmaya katılanların %85,7'si ise "Allah inancım var ve bu konuda hiçbir şüphem yok" diyor. Söz konusu mezhep olduğunda katılımcıların yarısından fazlası (%62) kendilerini Hanefi mezhebine ait hissettiklerini belirtiyor. Şafii mezhebine ait hissettiklerini ifade edenlerin oranı %9, Alevi olduklarını söyleyenler ise %3,1. Katılanların yaklaşık dörtte biri ise kendilerini hiçbir mezhebe ait hissetmediklerini (%15,1) veya bu soruya cevap vermek istemediklerini (%9,6) ifade ediyor.

Araştırma, dindarlık pratiklerine göre laiklik ve anayasal hükümlerin Kuran'la uyumluluğu konusunda da farklı görüşlerin olduğunu gösteriyor. Katılımcıların %73'ü "Laik bir ülkede dinin rahatlıkla yaşanabileceğini düşünüyorum" ifadesine katıldığını veya kesinlikle katıldığını belirtiyor. Bu ifadeye "katılmıyorum" veya "kesinlikle katılmıyorum" diyen katılımcı oranı %13. Laikliği savunanların oranı üniversite öğrencileri ve kentlerde daha yüksek. Katılımcıların yaklaşık yarısı (%47), "Anayasadaki hiçbir madde Kuran ile çelişmemelidir" ifadesine katıldığını veya kesinlikle katıldığını belirtiyor. Buna katılmayanların veya kesinlikle katılmayanların oranı %33; %21'i ise bu ifadeye ne katıldığını ne de katılmadığını ifade ediyor.

İnanç ve ilişkili özgürlükleri değerlendirdiklerinde katılımcıların çoğu (%83), "Türkiye'de dindar Müslümanlar ibadetlerini özgürce yapabiliyorlar" ifadesine katıldığını veya kesinlikle katıldığını belirtiyor. Bu ifadeye katılmadığını veya kesinlikle katılmadığını belirtenlerin oranı %7. Katılımcıların %10'u ise bu ifadeyi "ne katılıyorum ne de katılmıyorum" olarak yanıtlıyor.

"Türkiye'de laik insanlar hayatlarını özgürce yaşayabiliyorlar" ifadesine katılanların oranı %64. Katılımcıların %22'si bu ifadeye katılmadığını veya hiç katılmadığını belirtirken %14'ü bir görüş belirtmiyor.

3 Z. Nişancı, "Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık", International Institute for Islamic Thought and Mahya Publishing, 2023, s. 29. %5,7'lik bu oran KONDA'nın 2022 tarihli "Türkiye 100 Kişi Olsaydı Araştırması"ndaki %6'lık bulguyla da büyük ölçüde örtüşüyor.

Yukarıdaki iki ifade tam olarak birbirinin zıddı algıları ölçmüyor. Fakat sonuçlar karşılaştırıldığında, Türkiye'de dindarların inançlarını yaşama özgürlüğünden, laik insanların yaşam tarzlarını devam ettirme özgürlüğüne göre daha fazla faydalana bildiğine dair görüşün yaygın olduğu gözlemleniyor. Erkeklerle kıyasla kadınlar, laik kişilerin yaşam tarzlarını sürdürmek konusunda özgürlüklerinin daha kısıtlı olduğunu düşünüyor. "Türkiye'de laik insanlar hayatlarını özgürce yaşayabiliyorlar" ifadesine katılanların oranı erkeklerde %69 iken kadınlarda %60. Buna "katılmıyorum" veya "hiç katılmıyorum" yanıtlarını verenlerin oranı erkeklerde %18 iken kadınlarda %25'e yükseliyor. Öte yandan, "Türkiye'de laik insanlar hayatlarını özgürce yaşayabiliyorlar" ifadesine katıldığını veya kesinlikle katıldığını belirten katılımcı oranı 18-24 yaş grubunun neredeyse yarısı (%49).

Aynı araştırmaya göre, bireylerin en az yakınlık hissettikleri kimlik kategorileri sırasıyla, ateist (%4), deist (%8) ve Alevi (%9) kimlikleri.

1. İnanma(ma) hakkı

Bu bölüm, büyük ölçüde masa başı araştırmasıyla incelenen bilgi kaynaklarına dayanıyor. Bu bağlamda ele alınan başlıca kaynaklar; düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğüne ilişkin temel insan hakları belgeleri ve bunları yorumlama yetkisine sahip organların yorum ve kararları, ilgili ulusal mevzuat, erişilebilen ulusal mahkeme kararları, sivil toplum kuruluşlarının son yıllarda Türkiye'de yayımladığı raporlar ve basına yansıyan gelişmelerin tespit edilmesi için medya taramasıyla erişilen kaynaklardan oluşuyor. Ek olarak, çeşitli paydaş ve uzmanlarla yarı yapılandırılmış görüşmelerle bazı boşluklar tamamlanmaya çalışıldı.

1.1 Uluslararası hukuk

Uluslararası insan hakları hukuku, herkesin inanma ya da inanmama hakkını koruyan düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkını güvence altına alıyor. Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin (MSHS) 18. maddesi, herkesin bir dini veya inancı benimseme, değiştirme veya reddetme özgürlüğünün yanı sıra bunları ibadet, uygulama ve ayinler veya ritüeller aracılığıyla açıklama özgürlüğünü koruyor.⁴ Bu hak, içsel boyutunda mutlak ve hiçbir koşulda sınırlanamaz. Benzer şekilde, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 9. maddesi, BM yasal çerçevesinin kapsamı ve standardıyla uyumlu. Bu doğrultuda AİHS, herhangi bir dine inanmaya veya onu uygulamaya zorlanmama hakkının korunması da dâhil olmak üzere devletler için hem pozitif hem de negatif yükümlülükler doğuruyor.

MSHS madde 18:

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.
2. Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz.
3. Bir kimsenin kendi dinini veya inançlarını ortaya koyma özgürlüğüne ancak yasalarla belirlenen ve kamu güvenliğini, düzenini, sağlığını, ahlakını ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için gerekli kısıtlamalar getirilebilir.
4. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ana-babaların ve uygulanabilir olan durumlarda, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına

4 MSHS, 18. madde.

uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdürler.

BM İnsan Hakları Komitesi (İHK), 18. Maddeye ilişkin 22 Sayılı Genel Yorum'da 18. maddenin, **tanrılı ve tanrısız inançları ve herhangi bir dine mensup olmamayı veya herhangi bir inanca sahip olmamayı da koruduğunu vurguluyor.**⁵ Ayrıca İHK; bu maddenin, düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğü ile din veya inancı açıklama özgürlüğünü birbirinden ayırdığının altını çiziyor. Düşünce ve vicdan özgürlüğü veya herhangi bir din veya inanca mensup olma özgürlüğüne yönelik hiçbir sınırlamaya izin verilmiyor. 18. maddenin 2. paragrafı ve 17. maddeye (özel hayatın korunması) uygun şekilde; **hiç kimse düşüncelerini ve herhangi bir din veya inanca bağlılığını açıklamaya zorlanamaz.**⁶ AİHM de benzer şekilde; AİHS 9. madde ile ilgili olarak kişinin, **dini temel alan veya almayan bir şekilde, vicdanında herhangi bir inanca sahip olma veya din veya inancını değiştirme hakkının mutlak ve koşulsuz olduğunu vurguluyor.** Örneğin devlet, kişiye inanması gerekenleri dikte ederek veya kişinin zorla inançlarını değiştirmeye yönelik uygulamalarla bu hakka müdahale edemez.⁷

AİHM içtihadı⁸

Din özgürlüğü, dini uygulamama ve inancı açıklamama özgürlüğü başta olmak üzere bazı negatif hakları da kapsıyor.⁹ Dolayısıyla, devlet, kişiyi, makul olarak bakıldığında belirli bir dine mensup olma gibi değerlendirilebilecek bir eyleme zorlayamaz. Bu nedenle AİHM; başvuranların, kanunla, parlamenter yetkilerini kullanabilmeleri için Müjdelere (İncil) üzerine yemin etmeye zorlanmasıyla Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği sonucuna vardı.¹⁰

Dini inançlarını açıklama özgürlüğünün negatif boyutu, bireyin dinî aidiyetini ya da inançlarını açıklamaya zorlanamayacağı anlamına da geliyor. Ayrıca bireyler, bir inanca sahip olduğu ya da olmadığı algısını oluşturabilecek bir davranışı benimsemeye de zorlanamaz. Devlet makamları, bireylerin dinî inançlarını araştırarak veya bunları açığa vurmaya zorlayarak vicdan özgürlüğüne müdahalede bulunamaz.¹¹

Öte yandan, bu tür bir müdahale dolaylı bir şekilde de olabilir. Örneğin, kimlik kartı veya okul karnesi gibi devletin düzenlediği resmî bir belgede din kutucuğu bulunduğu, bu kutucuğu boş bırakmak kaçınılmaz olarak bir çağrışım içerir. Bilhassa kimlik kartlarıyla ilgili olarak Mahkeme, bu kartlarda dinin, zorunlu ya da isteğe bağlı olarak belirtilmesinin başlı başına Sözleşme'nin 9. maddesine aykırı olduğuna karar verdi.¹² Ancak 9. madde, kimlik belgesinde, isteğe bağlı bile olsa, kişinin dinini kaydetme hakkını güvence altına almıyor.¹³ Mahkeme ayrıca, nüfus kaydında veya

5 İHK, 22 Sayılı Genel Yorum, para. 2.

6 A.g.k., para. 3.

7 AİHM, *Ivanova/Bulgaristan*, 12 Temmuz 2007.

8 AİHM, "9. Madde Rehberi", 2015.

9 AİHM, *Alexandridis/Yunanistan*, 21 Mayıs 2008, para. 32.

10 AİHM, *Buscarini ve diğerleri/San Marino* [BD], 18 Şubat 1999, para. 34 ve 39.

11 Yukarıdaki dn. 9, para. 38; AİHM, *Dimitras ve diğerleri/Yunanistan*, 3 Eylül 2010, para. 78.

12 AİHM, *Sinan Işık/Türkiye*, 2 Mayıs 2010, para. 51, 52 ve 60.

13 AİHM, *Sofianopoulos ve diğerleri/Yunanistan* (başvurunun kabul edilebilirliği hakkında karar), 12 Aralık 2002.

kimlik kartlarında dinin demografik istatistik amaçlı belirtilmesinin gerekli olduğunu kabul etmeyi de reddetti. Zira bu durum, kişinin dinî inançlarını istek dışı beyan etmesini zorunlu hâle getiren bir mevzuat içeriyor.¹⁴ Buna karşılık AİHM, bir çalışanın, her Cuma camiye gitmek için öğleden sonra iş yerinde bulunmama gibi, dinine ilişkin gerekliliklerle ilgili talebini mazeret olarak sunabilmesi için işverenine önceden bildirimde bulunması yükümlülüğünü, "dinî inançlarını açıklama zorunluluğu" olarak değerlendirmemi.¹⁵

Aşağıdaki durumlarda Mahkeme, Sözleşme'nin 9. maddesinin (tek başına, ya da ayrımcılığı yasaklayan 14. madde ile birlikte) ihlâl edildiği sonucuna vardı:

- *Alexandridis/Yunanistan* davası, avukatlık mesleğini icra etmenin ön koşulu olarak mahkemede sadakat yemini etmeyi gerektiren bir prosedürü ele alıyor. Bu prosedür kapsamında, başvuranın Ortodoks Hristiyan olduğu ve dinî yemin etmek istediği varsayılmıştı. Başvuranın, dinî yemin yerine resmî bir beyanda bulunabilmek için Ortodoks Hristiyan olmadığını açıklamak zorunda bırakılması ihlal olarak değerlendirildi.¹⁶
- Tanıklar, şikâyetçiler veya şüpheliler olarak ceza yargılamasına katılan bireylerle ilgili olarak da olsa, *Alexandridis* davasıyla aynı sorunu ele alan başka davalarda da ihlal tespit edildi.¹⁷
- *Grzelak/Polonya* davası, seçmeli bir ahlâk dersi seçeneğinin bulunmaması nedeniyle öğrencinin din derslerinden muaf tutulmasını ve ilkökul karnelerinin tamamında ve diplomasında "Din/Ahlâk" için ayrılan kutucukta yalnızca bir çizginin ("-") kullanılmasını inceliyor. Mahkeme bu çizginin, öğrencinin bu derslerden hiçbirini almadığına işaret ettiğini ve böylece damgalanma riskine yol açtığını belirtti.¹⁸

Buna karşın AİHM, gelir vergisi kartında ilgili kutucuğa "-" (iki çizgi) işaretinin konulmasının, başvuranın devletin din vergisi aldığı kiliselerden veya dinî kuruluşlardan hiçbirine mensup olmadığı anlamına geldiğine ilişkin varsayımında, 9. maddenin ihlâl edildiği sonucuna varmadı. Mahkeme, söz konusu belgenin yalnızca işveren ve vergi makamlarının kullanımına yönelik olduğunu, kamunun erişimine açık bir belge olmadığını ve bu nedenle şikâyet edilen müdahalenin sınırlı bir kapsamda kaldığını tespit etti.¹⁹

Vicdani ret: Vicdanına veya inançlarına aykırı davranmama hakkı

9. madde, askeri veya sivil alanda vicdani ret hakkından açıkça bahsetmiyor. Ancak AİHM; askerliğe karşı çıkma, orduda hizmet etme yükümlülüğü ile kişinin vicdanı veya köklü ve samimi dinî ya da dinî olmayan inançları arasındaki ciddi veya başa çıkılmaz bir çatışmayla gerekçelendirildiğinde 9. maddenin güvencelerinin ilke ola-

14 Yukarıdaki dn. 12, para. 44.

15 AİHM, *X./Birleşik Krallık* (başvurunun kabul edilebilirliği hakkında karar), 12 Mart 1981.

16 AİHM, *Alexandridis/Yunanistan*, 21 Mayıs 2008, para. 36-41.

17 AİHM, *Dimitras ve diğerleri/Yunanistan*, 3 Eylül 2010; AİHM, *Dimitras ve diğerleri/Yunanistan* (No. 2), 3 Şubat 2012; AİHM, *Dimitras ve diğerleri/Yunanistan* (No. 3), 8 Nisan 2013.

18 AİHM, *Grzelak/Polonya*, 22 Kasım 2010.

19 AİHM, *Wasmuth/Almanya*, 15 Eylül 2011, para. 58-59.

rak uygulanabilir olduğuna karar verdi. Zorunlu askerlik hizmetine yapılan itirazın, 9. madde kapsamında olup olmadığı ve bu madde kapsamında değerlendirilmesi hâlinde ne ölçüde değerlendirilebileceği, her davanın kendine özgü koşullarına göre değişiklik gösteriyor. Örneğin *Bayatyan/Ermenistan* davasında başvuru, inançları arasında silah taşıma zorunluluğundan ayrı olarak askerlik yapmaktan kaçınmanın uygun olduğu yer alan bir Yehova Şahidi. Mahkeme, kanunda alternatif kamu hizmeti öngörülmediği için söz konusu kişinin zorunlu askerlik hizmetinden kaçması sebebiyle mahkûm edilmesinin 9. maddeyi ihlal ettiği sonucuna vardı.²⁰

Mahkeme daha sonra, Ermenistan'a ve Türkiye'ye karşı açılan ve *Bayatyan* davasıyla çok fazla benzerlik gösteren bir dizi davada 9. maddenin ihlâl edildiğini tespit etti.²¹ Mahkeme, bilhassa *Feti Demirtaş* davasında, birkaç kez hakkında mahkûmiyet kararı verilmiş olan başvuranın nihayetinde, uyum bozukluğu yaşadığını belirten tıbbi rapora dayanarak terhis edilmesinin durumu değiştirmedikçe karar verdi. AİHM bunun, "mağdur" statüsünü ortadan kaldırmadığını belirtti. Aksine, başvuranın askerlik hizmeti sırasında psikolojik rahatsızlığının ortaya çıktığına ve bu durumun davalı devletin sorumluluğunu daha da artırdığına hükmetti.²²

Yukarıda anılan davaların tamamı, Yehova Şahidi olan vicdani retçiler ile ilgili. Bunların yanı sıra Mahkeme, herhangi bir dinî inancın ileri sürülmediği ve pasifistlerin yaptığı iki ayrı başvuruda 9. maddenin ihlâl edildiği sonucuna vardı. AİHM bu davalarda, başvuranların vicdani retçi statüsünden yararlanma hakkına sahip olup olmadıklarının tespitine imkân veren etkin ve erişilebilir bir prosedürün Türkiye hukuk sisteminde bulunmaması nedeniyle ihlal kararı verdi ve daha ziyade devletin pozitif yükümlülüklerine yoğunlaştı.²³

Lozan Antlaşması da Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların korunmasına yönelik önemli hükümler içeriyor.²⁴

- **Türkiye uluslararası insan hakları sözleşmelerine koyduğu tüm çekinceleri kaldırmalı.**
- **Türkiye ulusal mevzuatını uluslararası insan hakları norm ve standartlarına göre gözden geçirmeli ve tam bir uyum olması için gerekli değişiklikleri yapmalı.**

1.2 Ulusal mevzuat

Türkiye'de din veya inanç özgürlüğüyle ilgili ulusal hukuki çerçeve öncelikle 1982 Anayasası'nda korunan laiklik ilkesi ve 24. maddeye dayanıyor. Laiklik ilkesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bir niteliği olarak Anayasa'nın Başlangıç bölümü ile 2., 13., 14., 68., 81., 103., 136. ve 174. maddelerinde yer alan hükümleri temel alıyor. Bu hükümlerde laiklik ilkesi, devletin dinî inançlar karşısındaki konumunu belirliyor. Buna göre, "Dinî konulardaki bireysel tercihler ve bunların şekillendirdiği yaşam tarzı,

20 AİHM, *Bayatyan/Ermenistan* [BD], 7 Temmuz 2011, para. 110.

21 AİHM, *Bukharatyan/Ermenistan*, 10 Nisan 2012; AİHM, *Tsaturyan/Ermenistan*, 10 Nisan 2012; AİHM, *Ercep/Türkiye*, 22 Şubat 2012; AİHM, *Feti Demirtaş/Türkiye*, 17 Nisan 2012; AİHM, *Buldu ve diğerleri/Türkiye*, 3 Eylül 2014.

22 AİHM, *Feti Demirtaş/Türkiye*, 17 Nisan 2012, para. 73-77 ve 113-114.

23 AİHM, *Savda/Türkiye*, 12 Eylül 2012; AİHM, *Tarhan/Türkiye*, 17 Ekim 2012.

24 Lozan Barış Antlaşması, 24 Temmuz 1923'te, Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-İsloven Devleti ile yeni Türk Devleti hükümetinin temsilcileri arasında imzalandı.

devletin müdahalesi dışında, ancak koruması altında.²⁵ Laiklik ilkesi; din ve vicdan özgürlüğünü ve toplumsal çeşitliliği koruyarak, bireylerin ve toplulukların sahip oldukları inançlarıyla barış içinde bir arada yaşayabilecekleri düzenin güvencesini temin ediyor.²⁶ Laik devlet, farklı dinî inançlara sahip olanlar ya da herhangi bir inanca sahip olmayanlar için koruma sağlıyor.

Anayasa'nın 2. maddesinin gerekçesinde yapılan tanıma göre, "Hiçbir zaman dinsizlik anlamına gelmeyen laiklik, her ferdin istediği inanca, mezhebe sahip olabilmesi, ibadetini yapabilmesi ve din ve inançlarından dolayı diğer vatandaşlardan farklı bir muameleye tabi kılınmaması" anlamına geliyor.²⁷ Söz konusu güvenceyi sağlamak için devletin negatif ve pozitif yükümlülükleri var.

Anayasa'nın 10. maddesi kanun önünde eşitlik ilkesini koruyor:

Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

Anayasa'nın 24. maddesi herkesin din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alıyor:

Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14. madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.

Temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasını düzenleyen Anayasa'nın 15. maddesi, savaşta ve olağanüstü hâllerde de din, vicdan, düşünce ve kanaat özgürlüğünü koruyor:

Savaş, seferberlik (...) veya olağanüstü hâllerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencecelere aykırı tedbirler alınabilir.

Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da (...) kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz.

25 AYM, K.T. 20.09.2012. E. 2012/65. K. 2012/128 (09.12.2021).

26 A.g.k.

27 A.g.k.

Ayrıca, **Anayasa'nın 90. maddesi** uyarınca Türkiye'nin usulüne uygun olarak yürürlüğe koyduğu uluslararası insan hakları sözleşmeleri iç hukuktan üstün tutuluyor.²⁸ Uluslararası insan hakları sözleşme hükümlerinin ulusal hukukla çatıştığı hâllerde, bu sözleşmelerdeki hükümler geçerli sayılıyor. Fakat bu kural yaygın ve tutarlı bir şekilde uygulanmıyor.

TCK 115. madde: Bir kişiyi bir dine ibadet etmeye veya bir dini bırakmaya zorlamaya ya da kişinin dinî inancının gereğini yerine getirmesini engellemeye cezai yaptırım getiriyor.

TCK 216(3). madde: Halkın bir kesiminin benimsediği dinî değerleri alenen aşağılayan kişinin, fiilin kamu barışını bozmaya elverişli olması hâlinde, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılmasını öngörüyor.

Türk Medeni Kanunu 368. madde: Birlikte yaşayan kişilerin evin düzenine tabi olduğunu belirtiyor ancak bu kişilerin her birinin, dinî inançlar da dâhil olmak üzere özgürlüklerini tanıyor.

Nüfus Kanunu 7. madde: Aile kütüklerinde bulunması zorunlu bilgiler arasında kişinin 'dini' de yer alıyor.

Sonuç olarak, Türkiye'de din veya inanç özgürlüğünün korunması için uluslararası yükümlülüklerin yanı sıra önemli anayasal ve yasal güvenceler bulunuyor. Buna karşın inanmama hakkının korunmasına yönelik yasal ve uygulamaya dair kritik zorluklar mevcut. İlerleyen bölümlerde ele alınan somut konularla ilgili olarak gerekli yasal değişikliklere işaret ediliyor.

- **Ulusal mevzuat ve uygulama, uluslararası insan hakları hukukuna uygun hâle getirilmek üzere gözden geçirilmeli.**
- **AYM, din veya inanç özgürlüğüne ilişkin karara bağlanmamış bireysel başvuruları süratle ve uluslararası insan hakları standartlarına uygun şekilde incelemeli.**
- **Ulusal mahkemeler, iç hukukun uluslararası insan hakları sözleşmeleriyle çatıştığı hâllerde, Anayasa'nın 90. maddesine uygun ve tutarlı bir şekilde uluslararası sözleşme hükümlerini uygulamalı.**

1.3 Kişinin seçtiği dine ya da inanca sahip olma hakkı

1.3.1 Din veya inancı benimseme, inanmama ve değiştirme özgürlüğü

Türkiye'de yasal çerçeve, bireyin bir dine veya inanca sahip olma, bunu değiştirme veya benimsememe hakkını güvence altına alan hükümler içeriyor. Ancak bu korumaların pratikte uygulanmasında köklü ve yaygın zorluklar devam ediyor. Bu zorluklar çoğunlukla sistematik engeller, toplumsal baskılar ve bu hakların etkili bir şekilde kullanılmasını baltalayan kurumsal uygulamalar şeklinde ortaya çıkabiliyor. Örneğin, "ana akım" dinsel öğretilerden ve uygulamalardan farklı veya din dışı inançları veya felsefi görüşleri benimseyen bireyler ayrımcılık, damgalanma veya dışlanma ile karşılaştıklarını sıklıkla ifade ediyor. Dinsel kimlik ve farklılıklar kamusal alanda büyük önem taşımaya devam ediyor. Bu da kişilerin istemedikleri bir şekilde dikkat-

²⁸ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 90. madde.

lerin odağı hâline gelmesine, gözlem, müdahale ya da baskı ve zorlamaya maruz kalmalarına neden olabiliyor. Hukuki güvenceler ve kişilerin deneyimleri arasındaki bu çatışma, uygulamanın uluslararası insan hakları hukuku standartlarıyla uyumlu hâle getirilmesi için devam eden ihtiyacı gözler önüne seriyor.

Türkiye'de din değiştirmek suç sayılmıyor. Ancak, İslam'dan başka bir dine geçen veya din dışı inançları veya felsefi görüşleri benimseyen kişiler, din veya inanç özgürlüğünü ciddi bir şekilde zedeleyen uygulamalar ve toplumsal zorluklarla karşılaşiyor.

Örneğin, hukuki olarak Türkiye'de ateist olmak bir suç değil ancak ateistler hayatın pek çok alanında yasalardan kaynaklı ve fiili engellemelere maruz kalıyor. Her ateist düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğüne müdahaleleri aynı şekilde ve aynı yoğunlukta yaşamıyor. Müdahaleler, bireylerin hayat koşullarına göre farklı düzeylerde deneyimlenebiliyor.²⁹ Örneğin, dine ve dindarlık pratiklerine çok bağlı ailelerde dini sorgulayan kişiler veya ateistler inançlarını saklamak zorunda hissedebiliyor ve sürekli kendine sansür uygulayabiliyor. Ateist oldukları ortaya çıktığında ise ötekileştirilerek aileden uzaklaştırılabilirler.³⁰ Ateist bir ailede büyüyen ateistler ise özellikle sosyoekonomik durumları da iyi ise genellikle daha az müdahaleye maruz kalıyor. Ateist olma damgası çoğu zaman belirgin olmadığı için ateistler toplum içinde görünmez olabiliyor. Bu bağlamda, birçok kişinin "gizli ateist" olduğu söyleniyor.³¹ Bu saptama yukarıda verileri paylaşılan "[Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık Araştırması](#)" ile de uyumlu.

Türkiye'deki bazı ateistler, 2014'te kurulan Ateizm Derneği çatısı altında örgütlü.³² Derneğin amaçları arasında, ateistlerin veya agnostiklerin haklarını savunmak ve ateizmle ilgili kamusal alanda farkındalık yükseltmek yer alıyor. Derneğin kurulabilmiş olması ve varlığını sürdürebilmesi bile birçok kişi tarafından önemli bir özgürlük ve sosyal kabulün işareti olarak sayılıyor. Ateizm Derneği; ateistlerin kendi aralarında dayanışması, karşılaştıkları sorunlara hukuki ve pragmatik çözümler bulmaları ve fikir alışverişi için etkili bir platform sağlıyor. Tanışma toplantıları bunlar için imkân sağlayabiliyor, ancak kadınların bu toplantılara katılımının erkeklere göre daha az olduğu gözlemleniyor.³³ Ateizm Derneği, açtığı alanla bireylerin belli bir amaç doğrultusunda kolektif bir şekilde hareket etmesini kolaylaştırıyor.

Öte yandan, dernek önemli müdahalelere maruz kalıyor. Örneğin gösteri hakkı bunlardan biri. İzin almaksızın gösteri ve yürüyüş yapma özgürlüğü Anayasa'da korunan temel haklardan biri olduğu hâlde kamu düzeninin korunması ve güvenlik kaygıları öne sürülerek sokakta gösteri ve yürüyüş yapmalarına izin verilmiyor.³⁴ Örgütlü ateistlerin yaşadığı diğer bir müdahale biçimi de yönetim kurulu üyelerine yönelik kovuşturma süreçleri. Son beş yılda yönetim kurulu üyelerine yönelik, çoğunluğu TCK 216. madde bağlamında 17 dava açıldı. Bunların bir kısmı beraat, önemli bir kısmı ise mahkûmiyet ve cezayla sonuçlandı.³⁵ Ateizm Derneği Yönetim Kurulu Başkanı, bun-

29 Teoman Malkoç ile yapılan görüşme, 28 Kasım 2024.

30 A.g.k.

31 A.g.k.

32 Daha fazla bilgi için www.ateizmdernegi.org.tr sitesini inceleyebilirsiniz.

33 Yukarıdaki dn. 29. Bu durumun farklı sebepleri olabilir ve ayrıca araştırılması nedenlerine ışık tutabilir.

34 Ateizm Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Süleyman Karan ile görüşme.

35 Ateizm Derneği tarafından paylaşılan veriler.

ların çoğunda müştekiler listesinin aynı kişilerden oluştuğunun gözlemlendiğini belirtiyor. Bu davalar, sistemli bir izleme ve karşı çıkılan söylemleri yargıya taşıma uygulaması olduğunu gösteriyor. Bu uygulamaların, insan hakları savunucularını susturmak ve sindirmek için kullanılan yargısal taciz niteliğinde olduğu söylenebilir. Cezai suçlamalar, hukuki davalar veya idari işlemlerin söz konusu olduğu yargısal tacizle insan hakları savunucuları; hayatlarını altüst eden ve çalışmalarını yapmalarını engelleyen uzun yasal süreçlere sürüklenerek sindirilmek veya susturulmak isteniyor.³⁶

Türkiye'de din değiştirmek suç değil ancak özellikle İslam'dan farklı dinleri benimseyenler ailede baskı, sosyal dışlanma, kuşku ve ayrımcılık ile karşılaşılıyor. Bazı durumlarda, geniş toplumsal önyargılar kurumsal ayrımcılık olarak yansıyor ve ayrımcı uygulamalar istihdama veya kamu hizmetlerine erişime kadar uzanıyor. Ayrıca kişiler, din veya inançlarını açıklarken çeşitli engellemelere maruz kalıyor. Bu zorluklar genellikle; dinî kimliği toplumsal aidiyet, sadakat veya ulusal kimlikle eş değer tutan köklü kültürel ve sosyal normlarla yakından bağlantılı. Özellikle İslam dışındaki dinleri benimseyenler "yabancı" olarak damgalanıp marjinalleştirilebiliyor. Ayrıca özellikle Hristiyan ailelere doğmamış ve Hristiyanlığı bireysel kararları ile benimsemiş kişilerin büyük bir bölümünü oluşturduğu Protestanların din veya inanç özgürlüğüne yönelik pek çok sınırlama devam ediyor.³⁷ Dahası, maruz kaldıkları nefret suçlarıyla toplumun eşit üyeleri olmadıkları mesajı güçlü bir şekilde kendilerine veriliyor. Bu bağlamda, İnanç Özgürlüğü Girişiminin yürüttüğü din, inanç veya inançsızlık temelli nefret suçları izleme çalışmasında, 2020-2024 yılları arasında 126 nefret suçu tespit edildi. 2023 yılında ise kaydedilen 47 vakanın 22'si Hristiyanlara yönelik nefret suçları. 22 olayın 14'ü ise doğrudan Protestanları hedef aldı.

Bu gibi engellemeler veya baskılar; bir dini veya inancı zorlama olmaksızın benimseme, değiştirme veya reddetme hakkını garanti eden, MSHS'nin 18. maddesi gibi uluslararası insan hakları standartlarına aykırı. BM İHK ayrıca, din veya inanç özgürlüğünün, kişinin inançlarını ayrımcılıktan veya olumsuz sonuçlardan uzak bir şekilde açıklama hakkını da içerdiğini vurguluyor. Türkiye bağlamında bu korumalar, güçlü uygulama mekanizmalarının eksikliği ve dinî veya inanç kimliklerinin çoğulcu doğasının yetersiz toplumsal tanınması nedeniyle zayıflatılıyor. Bu sistemsel sorunların ele alınması için hem yasal reformlar hem de çeşitli dinî ve din dışı inanç veya felsefi görüşlerin toplumsal kabulünü teşvik etmeye yönelik önleyici tedbirler gerekiyor.

- **Kamu yetkilileri; ateistlerin, agnostiklerin ve İslam'dan farklı din veya inançları benimseyen kişilerin düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğünü eksiksiz bir şekilde korumak için önleyici tedbirler almalı.**
- **Kamu yetkilileri; ailede, din veya inanç topluluklarında ve işyerlerinde yaşanan din veya inanç özgürlüğüne dair sorunları tespit etmek için gerekli adımları atmalı. Bu sorunlarla farklı açılardan ve yollarla mücadele etmek amacıyla uygun önlemler geliştirmeli.**
- **Eğitim sistemi; ateistler, agnostikler ve farklı din veya inanç topluluklarına mensup kişilere dair yerleşik önyargıları ortadan kaldırmaya yönelik adımlarla geliştirilerek güçlendirilmeli.**

36 Article 19: <https://www.article19.org/judicial-harassment-in-turkey/>

37 Protestan Kiliseler Derneği, "Hak İhlalleri İzleme Raporu", 2023.

1.3.2 Vicdanına ve inançlarına aykırı davranmaya zorlanmama hakkı

Askerlik hizmetine karşı vicdani ret hakkı düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğü kapsamında korunan bir hak. İHK'ye göre, "askerlik hizmetine karşı vicdani ret hakkı düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne içkin. Bu özgürlük her bireyin, din veya inançlarıyla bağdaşmadığı hâllerde zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmasına hak sağlıyor. Baskı yapılarak bu hakkın özü zedelenmemeli."³⁸

Uluslararası insan hakları hukuku yükümlülüklerine karşın, askerlik hizmetine karşı vicdani ret hakkı Türkiye'de tanınmıyor.³⁹ Anayasa'nın 72. maddesi vatan hizmetinden bahsediyor fakat askerlik hizmetini zorunlu tutmuyor. Askerlik hizmetinin zorunlu niteliği, bakaya ve firari statüleri ve ayrıca Askeralma Kanunu ve Askeri Ceza Kanunu kapsamında vicdani retçilere uygulanan idari ve cezai tedbirler ile düzenleniyor.⁴⁰ Bu kanunlarda askerlik hizmetine karşı vicdani ret veya alternatif sivil hizmette herhangi bir referans bulunmuyor.

BM ve Avrupa Konseyi insan hakları uyum denetim mekanizmaları, Türkiye'nin askerlik hizmetine karşı vicdani ret hakkını tanımayarak din veya inanç özgürlüğünü ihlal ettiğini tespit etti. BM İHK, *Atasoy ve Sarkut/Türkiye* başvurusunda Türkiye'de alternatif hizmet imkânı bulunmamasına itiraz eden iki Yehova Şahidinin yaptığı şikâyeti incelemişti. Bu bağlamda İHK, başvuruçuların askerlik hizmetini reddetmesi sonucunda başlatılan işlemlerin ve verilen cezaların vicdan özgürlüğüne yönelik olarak 18(1). maddeyi ihlal ettiğine kanaat getirdi.⁴¹ Ayrıca AİHM de çok sayıda başvuruda, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele yasağı ile adil yargılanma hakkının yanı sıra, düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne yönelik ihlal tespit etti.⁴²

Vicdani retçilerin resmî kayıtlarda bakaya veya asker kaçacağı olarak nitelendirilmesi ve bu statüler nedeniyle uygulanan cezai yaptırımlar birçok insan hakkını ihlal ediyor. Vicdani ret hakkının tanınmaması; vicdani retçilerin seçme ve seçilme hakkı, seyahat özgürlüğü, eğitim hakkı ve çalışma özgürlüğü gibi haklarına da müdahale ile sonuçlanıyor.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi 2024'te, AİHM'in Türkiye'yle ilgili aldığı dört vicdani ret kararını uygulamasıyla ilgili bir ara karar aldı. Komite, "Bu gruptaki ilk kararın 2006 yılında kesinleşmiş olmasından ve Komitenin 2007 ve 2009 yıllarında kabul ettiği iki ara karara ve yetkililere yaptığı tekrarlanan çağrılara rağmen, başvuranları ve onların durumundaki diğer kişileri Sözleşme haklarının benzer şekilde sürekli ihlal edilmesinden korumak için gerekli yasal reformları hayata geçirmek üzere somut adım atılmamış olmasından duyduğu derin endişeyi" dile getirdi.⁴³ Yetkilileri, başvuranların Sözleşme kapsamındaki haklarının ihlaline son vermek için daha fazla

38 *Jong-nam Kim ve Diğerleri/Güney Kore Cumhuriyeti*, CCPR/C/106/D/1786/2008, 1 Şubat 2013, para. 7.4.

39 Türkiye'de vicdani ret hakkına ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. M. Yıldırım ve H. Üçpınar, "*Türkiye'de Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*", 2021.

40 7179 sayılı Askeralma Kanunu, 25 Haziran 2019, 30813 sayılı ve 26 Haziran 2019 tarihli Resmî Gazete'de yayımlandı; 1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu, 22 Mayıs 1930, 1520 sayılı ve 15 Haziran 1930 tarihli Resmî Gazete'de yayımlandı.

41 BM İnsan Hakları Komitesi, *Atasoy ve Sarkut/Türkiye*, UN Doc CCPR/C/104/D/1853-1854/2008, 19 Haziran 2012.

42 AİHM, *Osman Murat Ülke/Türkiye*, No. 39437/98, 24 Nisan 2006; AİHM, *Feti Demirtaş/Türkiye*, No. 5260/07, 17 Ocak 2012; AİHM, *Ercep/Türkiye*, No. 5260/07, 22 Şubat 2012; AİHM, *Halil Savda/Türkiye*, No. 42730/05, 12 Haziran 2012; AİHM, *Mehmet Tarhan/Türkiye*, No. 9078/06, 17 Temmuz 2012.

43 Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin Ülke grubu davaları Ara Kararı, [CM/ResDH\(2024\)126](#), 13 Haziran 2024.

gecikmeden gerekli tüm tedbirleri almaya ve benzer ihlalleri önlemek için gerekli yasal veya diğer reformları hızla benimsemeye "şiddetle çağırıldı".⁴⁴ Hükümetin en geç Mart 2025'e kadar Bakanlar Komitesine konuyla ilgili bilgi vermesi gerekiyor. Ancak bu raporun hazırlandığı tarihte henüz kamuya paylaşılan herhangi bir adım atılmadı.

- **Askerlik hizmetine karşı vicdani ret gecikmeksizin anayasal hak olarak tanınmalı.**
- **Askerlik hizmetine karşı vicdani ret hakkı, uluslararası insan hakları hukukuna uygun bir şekilde mevzuatta düzenlenmeli.**
- **Vicdani ret taleplerini incelemek için bağımsız ve tarafsız bir karar organı oluşturulmalı.**
- **Vicdani retçilere din veya inançları nedeniyle ayrımcılık yapılmaması için gerekli tedbirler alınmalı.**
- **Alternatif hizmette bulunmak isteyen vicdani retçilere bu olanağın sağlanması için adımlar atılmalı. Sivil nitelik taşıyan, caydırıcı, cezalandırıcı ve uygulamada ayrımcı olmayan bir seçenek vicdani redde alternatif olarak sunulmalı.**
- **Vicdani retçilere açılan tüm ceza davaları sona erdirilmeli ve bu kişilere tazminat sağlanmalı.**
- **Vicdani retçiler hakkında emre itaatsizlik, yoklama kaçağı ya da bakaya olmak veya kamuya açık beyanlarda bulunmak sebebiyle verilen tüm hükümler adli sicil kayıtlarından silinmeli.**
- **AIHM ve İHK'nin vicdani ret ile ilgili kararları ve görüşü doğrultusunda öngörülen bireysel ve genel önemler uygulanmalı.**

1.3.3 Nüfus kaydındaki din alanı

Hiç kimse inancını açıklamaya zorlanamaz.⁴⁵

2016 yılına kadar Türkiye'de ulusal kimliklerde din hanesi yer alıyordu. Ancak 2010'da *Sinan Işık/Türkiye* kararında AIHM, nüfus kayıtlarında veya kimliklerde vatandaşların dinlerinin, zorunlu veya isteğe bağlı olarak, belirtilmesinin kişinin dinini açıklamama hakkıyla örtüşmediğine hükmetti. Ardından, kararın gereğini kısmen karşılayan bir değişiklik yapıldı ve yeni ulusal kimlik kartlarının görünen kısmında din alanı kaldırıldı.⁴⁶ Bu, insan hakları standartlarına uyum açısından önemli bir adım. Öte yandan, çipte din alanı var ve kişiler bu alana "isteğe bağlı olarak" verili bir listeden seçecekleri din veya inancı kaydettirebiliyor. Bu liste sınırlı ve örneğin ateizm veya agnostisizmi içermiyor. Yetkili kamu görevlileri, nüfus kaydındaki din alanını görüntüleyebiliyor. Kişisel Verileri Koruma Kanunu'na göre din veya inançla ilgili bilgi "nitelikli kişisel veri" sayılıyor. Bu bilgi, ancak ilgili kişinin açık rızasıyla işlenebiliyor. Fakat "kanunda öngörülen hâllerde" yetkili kurumlar, inanca dair bilgileri kişilerin açık rızası olmadan işleyebiliyor.⁴⁷

Kimlik kartları, sağlık ve eğitim hakkına erişim gibi pek çok farklı insan hakkına erişim sürecinde yaygın olarak kullanılıyor. Bu nedenle kimlik kartlarının görünen kısmında din alanının bulunmaması ayrımcılık riskini ortan kaldırmak ve kişilerin din

44 A.g.k.

45 İHK, 22 Sayılı Genel Yorum para. 3.; AIHM, *Buscarini ve diğerleri/San Marino*; AHİM, *Alexandridis/Yunanistan*, para. 38.

46 AIHM, *Sinan Işık/Türkiye*, Başvuru No. 21924/05, 2 Şubat 2010.

47 Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, Kanun No. 6698, Resmî Gazete, 29667, 7.4.2016, 6. madde.

veya inançlarını açıklamak zorunda kalmaması açısından olumlu. Öte yandan, din alanı çip içerisinde ve kişilerin isteğe bağlı olarak kaydettirme hakkı olsa da aile kütüğü ve kimliklerde din alanının bulunması ayrımcılık riski barındırmaya devam ediyor. Kamu görevlilerinin bu alanda İslam'dan farklı bir din belirtildiğini veya alanın boş bırakıldığını görebilmesi, din veya inanç temelli ayrımcılık potansiyeli taşıyor.

Ateistlerin veya agnostiklerin nüfus kaydında din alanına ateist veya agnostik olduklarını kaydettirmesi mümkün değil, ancak boş bırakmayı seçebilirler. Fakat bu alanın boş bırakılması da kişinin dininin İslam olmadığını işaret edebildiği için ayrımcılık riskini barındırıyor. Bu nedenle, kişilerin gerçekten bu alanı boş bırakma seçeneğinin olduğu konusunda soru işareti bulunuyor.

Yahudi ve Hristiyan öğrenciler zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi (DKAB) dersinden muaf olma hakkına sahip. Ancak bu alan boş olduğunda söz konusu öğrenciler dersten muaf tutulmuyor. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün 3 Şubat 2015'te valiliklere gönderdiği yazıda, azınlık okulları dışındaki ilk ve orta-öğretim kurumlarında eğitim alan öğrencilerin DKAB dersinden muafiyeti için kimliklerinin din hanesinde Hristiyan ya da Musevi yazmasının şart olduğu belirtildi.⁴⁸ Dolayısıyla, Yahudi ve Hristiyan öğrenciler, nüfus kayıtlarında din alanını boş bıraktıklarında bu dinlere mensup olduklarını kanıtlayamayacakları için isteseler de bu alanı boş bırakamıyor. Söz konusu öğrenciler için de din veya inancını açıklama ile DKAB dersini alma zorunluluğu arasında bırakılma ve ayrımcılık riski geçerliliğini koruyor.

Nüfus kayıtlarında veya kimliklerde vatandaşların dinlerinin zorunlu veya isteğe bağlı olarak belirtilmesinin, kişinin dinini açıklamama hakkıyla örtüşmediğine dair AİHM *Sinan Işık/Türkiye* kararı geçerliliğini koruyor.⁴⁹ Bu kararın etkili bir şekilde uygulanması kimlik kaydında din alanının tamamen kaldırılmasını zorunlu kılıyor.

- **Nüfus kayıtlarındaki din alanı kaldırılmalı.**
- **Din alanı resmî kayıtlardan kaldırılana kadar bireylerin din veya inançlarını tercih ettikleri şekilde ifade edebilmesi sağlanmalı. Buna ateizm ve agnostisizm gibi dünya görüşlerinin de dâhil edilebilmesi için sınırlı seçenekli liste uygulamasına son verilmeli.**
- **DKAB dersinden muaf tutulma hakkını kullanmak isteyen Hristiyan ve Yahudi öğrenciler, aynı derecede önemli olan nüfus kayıtlarında din alanını boş bırakma hakkından feragat etmek zorunda bırakılmamalı. Muafiyet talebi bu haktan yararlanmaları için yeterli sayılmalı.**

1.3.4 Defin hakkı

Cenazenin defnedilmesine yönelik âdetler, dinî uygulamaların temel unsurlarından birini temsil ediyor ve dini açıklama hakkı kapsamına giriyor.⁵⁰

Türkiye'de mezarlıkların tahsisi ve ölü defin ile nakil işleri belediyelerin görev ve sorumlulukları arasında yer alıyor.⁵¹ Farklı inançlara mensup kişilere yönelik mezarlık tahsisi için belediyelere yapılan başvuruların sonuçları iller arasında farklılık gösteriyor.

48 Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Genelgesi, 3 Şubat 2015.

49 AİHM, *Sinan Işık/Türkiye*, Başvuru No. 21924/05, 2 Şubat 2010.

50 AİHM, *Johannische Kirche ve Peters/Almanya* (kabul edilebilirlik hakkında karar).

51 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 20. madde. 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun 7. maddesinin birinci fıkrasının (s) bendi: "Mezarlık alanlarını tespit etmek, mezarlıklar tesis etmek, işletmek, işletirmek, defin ile ilgili hizmetleri yürütmek."

Ateistler açısından önemli bir mesele de ölüm sonrasıyla ilgili. Ateizm Derneğinin, İstanbul Büyükşehir Belediyesinin (İBB) krematoryum açması talebiyle 2015 ve 2016 yıllarında başlattığı imza kampanyasında 7819 kişi imza vermişti.⁵² Ancak İBB, bunun için hâlâ bir adım atmadı. Oysa Türkiye'de öldükten sonra bedeninin yakılmasını isteyen kişiler için kremasyon yapılması hukuken değil, fiilen mümkün değil.⁵³ Yani krematoryum açılmasının önünde yasal bir engel yok. Ancak, Türkiye'de kamu hizmeti için tahsis edilmiş bir krematoryum bulunmuyor. 1930 tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun, 224. ve 225. maddeleri cesetlerin yakılmasına izin veriyor. Ölülerin yakılması için sağlık kurallarına uygun fırın yaptırmak isteyenler, belediyelere başvurarak hazırlattıkları projeleri onaylattıktan sonra inşaatı başlatabilir.⁵⁴ Bu konuda yetkili kurumlar belediyeler. Yakım işlemi için kişinin yazılı talebi veya bu isteği bilen üç tanığın ifadesi gerekiyor.⁵⁵ Ölen kişiye kremasyon işleminin yapılabilmesi için yakma işleminden en geç yirmi dört saat önce ilgili belediyeye ibraz edilmesi gereken belgeler var:

1. Ölen kişinin hastalığı esnasında tedavisini yapmamış, hastadan ve hastalıktan bağımsız bir doktorun verdiği ve doğal nedenlerle ölümü tasdikleyen rapor ve defin ruhsatı (ölü gömme belgesi).
2. Ölen kişinin, ölümünden sonra bedeninin yakılmasını istediğini sağ iken yazılı olarak beyan ettiği bir belge ya da bu isteğine şahitlik edecek üç kişinin yeminli beyan ve tasdikleri.
3. Ölen kişinin adli olgu kapsamına giren bir nedenle ölmediğini bildiren ve mahalli polis idaresinin verdiği belge.

Umumi Hıfzısıhha Kanunu, yakma işleminden geriye kalan küllerin mezarlıklarda oluşturulacak özel bölümlerde saklanmasını da düzenliyor.

Devletin gerekli adımları atmaması nedeniyle öldüklerinde yakılmak isteyen kişilerin talepleriyle cenazeleri yurtdışına gönderiliyor ve orada yakılıp külleri ailelere teslim ediliyor.⁵⁶ Bunun yanında, Sivas merkezli bir şirket krematoryum üretip ihraç ediyor.⁵⁷

→ **Belediyeler, kişilerin öldükten sonra yakılma taleplerinin yerine getirilmesi için gerekli adımları atmalı.**

52 Sözcü, "Ateistler Kadir Topbaş'tan krematoryum istedi", 24 Kasım 2015; Change.org, "Bir Krematoryum kurulsun", 26 Şubat 2015.

53 S. Coşkun ve N. Büken, "Kremasyonun Tarihçesi ve Türkiye'de Kremasyon", İBAD Sosyal Bilimler Dergisi (8), 18 Aralık 2020; Gazete Bilim, "Türkiye'de ölü yakma (kremasyon): Hukuken var, fiilen yok", 23 Kasım 2023.

54 Yukarıdaki dn. 51, 224. madde.

55 Yukarıdaki dn. 51.

56 <https://koksalcenaze.com/krematoryum-hizmeti>

57 Indyturk, "Cenaze şirketleri yakılmak istenen cenazeyi Almanya'ya gönderip küllerini getiriyor", 18 Kasım 2019.

2. Eğitim alanında inanma(ma) özgürlüğü

2.1 Giriş ve yasal çerçeve

Çocuğun düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğü ve ebeveynler ile yasal vasilerin çocuklarını kendi felsefi veya dinî görüşlerine göre yetiştirme hakkı, millî eğitim sisteminde giderek artan bir şekilde İslam dini odaklı politikalarla kuşatılıyor.⁵⁸

Bunlar arasında; dinî eğitim niteliğindeki zorunlu DKAB dersi, seçmeli din dersleri, okullarda İslam dinine özgü özel gün kutlamaları, din veya inancın sadece İslami giysi veya sembollerle açıklanma biçimlerine izin verilmesi, Cuma namazına katılımı kolaylaştıran uygulamalar gibi İslam dinine ilişkin bazı uygulamalar ve dinî vakıflarla yapılan iş birlikleri sayılabilir.⁵⁹ Bu ve benzeri uygulamalar; inanmayanlar ve bu uygulamaları kendi inanç veya felsefi görüşlerine aykırı gören kişilerin insan haklarına müdahale oluşturuyor. Oysa Türkiye'nin insan hakları yükümlülükleri, devletin eğitim alanındaki görevlerini yerine getirirken belirli standartları gözetmesini zorunlu kılıyor. Çoğulculuk ve tarafsızlık konusunda dikkate değer zayıflıklar içeren sistem, inançsızlık da dâhil olmak üzere tüm inançlara eşit mesafe ve kapsayıcılığı güvence altına almak için acilen iyileştirilmeye ihtiyaç duyuyor.

Bu bölümde; uluslararası ve ulusal mevzuat ile sırasıyla zorunlu DKAB dersi, ÇEDES projesi ve MEB'in dinî vakıflarla yaptığı iş birlikleri kısaca ele alınıyor. Raporun kısıtlılıkları nedeniyle yukarıda belirtilen müdahalelerin tümü incelenmiyor.⁶⁰

BM bağlamında MSHS 18. madde, eğitim alanında devletlerin din veya inanç özgürlüğünü koruma yükümlülüğü konusunda önemli standartlar içeriyor:

- Devletlerin öğrencilerin düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğünü koruma sorumluluğu eğitimin tüm alanlarında geçerli. Dolayısıyla öğrenciler;
 - inanma, din veya inancını değiştirme ve inanmama;
 - din veya inancını açıklamaya zorlanmama;
 - düşünce, vicdan, din veya inançlarına aykırı davranmaya zorlanmama haklarına sahip.
- Devletlerin, ebeveynlerin çocuklarına kendi inançları doğrultusunda din ve ahlak eğitimi verme hakkına saygı gösterme yükümlülüğü var.⁶¹

58 Uluslararası insan hakları sözleşmelerinde bu hak ebeveynlerin ve yasal vasilerin hakkı olarak ifade edilir, ancak bu raporda metni kısaltmak amacıyla bu cümleden sonra sadece 'ebeveynler' kullanılıyor.

59 Okullarda dinin görünümüne olanak veren uygulamalar hakkında daha geniş bir değerlendirme için bkz. Ö. Genç, D. Taşkan, U. Tol ve M. Yıldırım, "Eğitimde Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü Yetişkinlerin ve Çocukların Gözünden Okullarda Din Dersleri ve Dinin Görünümleri", PODEM, 2017 içinde M. Yıldırım, "Okullarda Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü Üzerine Hukuki Değerlendirme: Güvenceler ve Olanaklar", s. 55.

60 Medreseler gibi özel dini okullar bağlamında temel inanç özgürlüğü yükümlülükleri ayrıca üçüncü bölümde ele alınıyor.

61 MSHS 18(4).

- Ancak, devletlerin ebeveynlerin inançları ile uyumlu bir eğitim sistemi sağlama zorunluluğu yok.
- **Din öğretimi belirli bir inancın doğrusunu esas aldığına, öğretmeyi amaçladığında veya yansıtma etkisine sahip olduğunda ebeveynler; çocuklarına verilen eğitim ve öğretimin niteliğine ve içeriğine itiraz edebilirler. Yani, bu eğitim dinî eğitim niteliği taşıdığına, çocuklarını bu öğretim süreçlerinden çıkarma hakkına sahipler.**⁶²
- Genel dinler tarihi ve ahlak dersleri, tarafsız ve nesnel bir şekilde verildikleri takdirde devlet okulu sistemi içinde öğretilir.⁶³
- Ancak bu derslerde belirli bir dinin öğretilmesi 18. madde ile uyumlu değil. Bu durumda ayrımcılık içermeyen bir muafiyet sistemi tesis edilmeli ya da ebeveynlerin isteklerine uygun alternatif derslerin verilmesi sağlanmalı.⁶⁴

BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü de dinler veya inançlar hakkında bilgi sağlama ile dinî eğitim arasında ayırım yapılması gerektiğinin altını çiziyor.⁶⁵ Birincisi, dinlerin doğası, uygulamaları ve çeşitliliği hakkında öğretimken, ikincisi belirli bir inanca dayalı öğretileri içeriyor.⁶⁶ Bu ayırım, dinî eğitimin genellikle baskın inancı yansıttığı okullarda azınlık gruplarını veya farklı görüş ve din veya inançları olan bireyleri marjinalleştirebildiği durumlarda kritik bir öneme sahip. Raportör bu bağlamda, din veya inanç azınlıklarının herhangi bir yaptırıma maruz kalmadan dinî eğitimden muaf tutulabilmesi ve katılmayan öğrenciler için alternatif dersler sağlanması gibi güvencelerin gerekliliğine dikkat çekiyor. **Öğrencileri dinî eğitime katılmaya zorlayan uygulamalar, özellikle din veya inanç özgürlüğünün sınırlandırılmaması için güvence altına alan MSHS dâhil olmak üzere, uluslararası insan hakları hukukuna aykırı.**

Özel Raportör, din veya inanç temelli eğitim ihtiyaçlarını karşılama bağlamında, özel dinî okulların çoğulculuğu destekleme potansiyeline dikkat çekiyor.⁶⁷ Ancak devlet, bu kurumların kapsayıcı kamu eğitimine engel oluşturmamasını veya belirli bölgelerde erişimi tekeline almamasını sağlamalı. Ayrıca okullar, yapıcı diyalog alanları olmalı ve farklı gruplar arasında anlayış ile olumsuz basmakalıp yargıların azaltılmasını desteklemeli. **Raportör, öğrenme ve sosyal gelişim yerleri olarak okulların, öğrencilerin zorlama ve din veya inanç temelli uygulamalara uyma baskısına maruz kalmamalarını sağlamaları gerektiğini vurguluyor.**

AİHM, okul ortamı bağlamında AİHS 9. maddenin devlet tarafından dinin aşılmasına karşı kişileri koruduğunu vurguluyor.⁶⁸ MSHS güvenceleri AİHS bağlamında da geçerli ve bağlayıcı. Ayrıca AİHS 1 No.lu Ek Protokolü'nün 2. maddesi, eğitim alanında devletlere önemli yükümlülükler getiriyor:

62 AGİT/DKİHB, "Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretim Üzerine Toledo Kılavuz İlkeleri", 2007.

63 BM İnsan Hakları Komitesi, 22 Sayılı Genel Yorum: Madde 18, 30 Temmuz 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4.

64 A.g.k.

65 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Raportörü'nün Din veya İnanç Özgürlüğü ve Okul Eğitimi Raporu, A/HRC/16/53, 15 Aralık 2010, 47-58 paragrafları arası. Ayrıca bkz. İnsan Hakları Komitesi, Başvuru No. 1155/2003, *Leirvåg/Norveç*, 3 Kasım 2004, para. 14.6.

66 A.g.k., Din veya İnanç Özgürlüğü ve Okul Eğitimi Raporu.

67 A.g.k.

68 *Angeleni/İsveç* (kabul edilebilirlik hakkında karar); *C.J., J.J. ve E.J./Polonya* (kabul edilebilirlik hakkında karar).

...devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde ana ve babanın, bu eğitim ve öğretimin kendi dinî ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.⁶⁹

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı/Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu (AGİT/DKİHB), devlet okullarında verilen din derslerinin içeriğinin şekillendirilmesi için geliştirdiği "Okullarda Dinler Hakkında Öğretim Konusunda Toledo Kılavuz İlkeleri"nde, kapsayıcılık, doktrinsel olmama ve yansızlık ilkelerine dikkat çekiyor.⁷⁰

Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'de (ÇHS) yer alan eğitim hakkı ve eğitimin amacı hükümleri de yol gösterici ve bağlayıcı:

- **28. madde:** Çocuğun eğitim hakkını koruyor.
- **29. madde:** Eğitimin amaçları arasında; "çocuğun kişiliğinin, yeteneklerinin, zihinsel ve bedensel yeteneklerinin mümkün olduğunca geliştirilmesi; insan haklarına ve temel özgürlüklere saygısının geliştirilmesi; çocuğun ana-babasına, kültürel kimliğine, dil ve değerlerine, çocuğun yaşadığı veya geldiği menşe ülkenin ulusal değerlerine ve kendisinininkinden farklı uygarlıklara saygısının geliştirilmesi ve çocuğun, anlayışı, barış, hoşgörü, cinsler arası eşitlik ve ister etnik, ister ulusal, ister dini gruplardan, isterse yerli halktan olsun, tüm insanlar arasında dostluk ruhuyla, özgür bir toplumda, yaşantıyı, sorumlulukla üstlenecek şekilde hazırlanması" yer alıyor.

Ulusal mevzuat açısından Anayasa'nın 24. maddesi, yetişkin veya çocuk arasında bir ayırım yapmıyor. 24(1) fıkrasında yer alan "herkes" kelimesinin çocukları da içerdiğini varsaymak gerekiyor. Hem yetişkinler hem de çocuklar "vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine" sahip. Bu bağlamda, herhangi bir din veya inanca inanmaya veya inanmamaya zorlanmama ve endoktrinasyona maruz bırakılmama hakkı kesin bir hak ve sınırlanamaz. Aynı şekilde 24(3) fıkrasında yer alan "ibadete, dinî ayin veya törenlere katılmaya veya dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya" zorlanmama hakkı, çocuğun da hakkı. Okul da dâhil olmak üzere hayatın tüm alanlarında bu hakkın korunması için gerekli önlemlerin alınması gerekiyor.

Dinle ilgili eğitim ve öğretim anayasal bir düzenlemeye tabi. Buna göre, din ve ahlak eğitimi ve öğretimi, devletin gözetim ve denetiminde yapılıyor. DKAB dersi, ilk ve orta öğretimde okutulan zorunlu dersler arasında yer alıyor. "Din eğitimi"nden farklı olarak "din kültürü" teriminin kullanılmasıyla, çeşitli kaynaklardan edinilecek bir din kültürü eğitiminin amaçlandığı anlaşılıyor. Ancak fiili olarak bu dersler dinî eğitim niteliği taşıyor. Bunun dışında kalan din eğitim ve öğretimi, kişilerin isteğine veya küçüklerin kanuni temsilcilerinin talebine bağlı. Öte yandan AYM, Anayasa'nın 24. maddesini AİHS 9. maddeyle uyumlu şekilde yorumluyor. Dolayısıyla dinle ilgili eğitim ve öğretim alanında da uluslararası insan hakları standartları, Anayasa'nın ilgili hükümlerinin yorumlanması için belirleyici. Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası insan hakları sözleşmelerine üstünlük tanıyan Anayasa'nın 90. maddesi de bunu gerektiriyor.

⁶⁹ Türkiye, AİHS ve 1 No.lu Ek Protokol'ün kabulüne dair Avrupa Konseyi'ne verdiği bilgi notunda, 2. maddenin Tevhid-i Tedrisat (Öğretimde Birlik) Kanunu'nun hükümlerini etkilemeyeceğine dair bir açıklama sundu. Bu çekince özel dinî veya azınlık okullarının kurulmasına sıcak bakılmayacağını ima ediyor. Öte yandan, benzer bir yükümlülük içeren MSHS 18. maddeye dair bir çekince bulunmuyor.

⁷⁰ Yukarıdaki dn. 62.

Türk Medeni Kanunu'na göre, "çocuğun dinî eğitimini belirleme hakkı anne ve babaya ait" ancak yetişkinler dinini seçmekte özgür.⁷¹ Yetişkin kişinin dinini seçmekte özgür olmasına ilişkin açık hüküm, ÇHS 12. madde, AİHS 9. madde ve MSHS 18. madde ile uyumlu değil. Çocuk, gelişen kapasitesi ölçüsünde bir din veya inancı benimseme, değiştirme ve inanmama hakkına sahip. Çocuğun din eğitimini belirleme hakkı, ebeveynin çocuğun dinini belirleme hakkına da sahip olduğu şeklinde yorumlansa da yasa bunu söylemiyor. Ayrıca, ebeveynlerin bu konudaki haklarını kısıtlayacak her türlü sözleşmenin geçersiz olduğu belirtiliyor. Söz konusu "belirleme" hakkı, her koşulda, kişinin çocuğunu kendi dinî veya felsefi inançlarına göre yetiştirme konusunda açık bir çek vermiyor. Aynı kanun genel bir hüküm olarak ebeveynlerin, çocuğa olgunluğu ölçüsünde hayatını düzenleme olanağı tanyacağını belirtiyor. Yani ebeveynler, önemli konularda çocuğun düşüncesini göz önünde bulundurmalı.⁷² Dolayısıyla, ulusal hukukta da ebeveynlerin çocuklarının dinî eğitimini belirlemedeki takdiri kesin ve sınırsız değil.

Millî Eğitim Kanunu'nun 12. maddesine göre, "Türk millî eğitiminde laiklik esastır. Din kültürü ve ahlak öğrenimi, ilköğretim okulları ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır."⁷³

2.2 Zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi dersi

DKAB dersi, 4. sınıftan 12. sınıf sonuna kadar haftada iki saat olmak üzere, temel eğitimdeki zorunlu dersler arasında yer alıyor. Ders müfredatı ve kitapları AİHM, AYM ve Danıştay kararlarının konusu oldu ve birçok kararda ebeveynlerin çocuklarını kendi dinî veya felsefi görüşlerine göre yetiştirme hakkının ihlal edildiği tespit edildi.⁷⁴ Özellikle AİHM kararı ve iktidar partisinin politika öncelikleri doğrultusunda, müfredat ve kitaplarda sırasıyla 2011-2012, 2018-2019 ve 2024-2025 eğitim öğretim yıllarında değişiklik yapıldı.⁷⁵ MEB'in Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının kabul sürecinden geçen "Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli", 26 Nisan 2024'te başlayan kısa bir görüş alma sürecinden sonra Mayıs 2024'te onaylandı. Ardından kademeli olarak uygulanmaya başlandı. Bu rapor için 2024-25 eğitim öğretim yılında kullanılan DKAB dersi müfredatı ve kitapları incelenmedi. **Ancak yeni programda açık bir şekilde "dinden öğrenme yaklaşımının" uygulanacağı belirtiliyor.⁷⁶ Dinden öğrenme, din kültürü veya dinler hakkında nesnel bir ders yaklaşımı olarak değerlendirilemez ve dinî eğitim niteliğine işaret ediyor. Dolayısıyla zorunlu DKAB dersi müfredat ve kitaplarının uluslararası hukuk ve Anayasa standartlarıyla uyumlu hâle getirilmesine duyulan ihtiyaç devam ediyor. Bu uyum sağlanana kadar, gecikmeksizin isteğe bağlı muafiyet hakkı tanınmazsa çocukların ve ebeveynlerin düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğü zedelenmeye devam edecek.**

71 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, 22 Kasım 2001, 341. madde.

72 Türk Medeni Kanunu, 339. madde.

73 1739 Sayılı ve 14 Haziran 1973 tarihli Millî Eğitim Temel Kanunu.

74 Yukarıdaki dn. 59, M. Yıldırım, "Okullarda Çoğulculuk ve İnanç Özgürlüğü Üzerine Hukuki Değerlendirme: Güvenceler ve Olanaklar".

75 Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 18 sayılı ve 19/01/2018 tarihli ve 20 sayılı ve 23/05/2024 tarihli kararları.

76 Millî Eğitim Bakanlığı, "Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı - İlkokul 1 ve Ortaokul 5,6,7,8. Sınıflar", s. 6. Güncel öğretim programına ulaşılamıyor ancak taslak program kamuyla paylaşıldığı sırada erişilerek incelendi. Ayrıca MEB, 81 valiliğe "Özel okullarda ders kitaplarının okutulması" konulu genelge gönderdi. Buna göre, tüm okullarda sadece MEB'in Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli'ne uygun olarak hazırlanan ders kitapları okutulabilecek.

Toledo İlkeleri: Dinden öğrenme ve dinler hakkında öğrenme arasındaki önemli ayırım

Dinden öğrenme: Öğrencilerin din hakkında öğrendikleri ışığında, kendilerinin ve başkalarının deneyimleriyle ilgili düşünme ve bunlara karşılık vermelerini sağlamakla ilgili. Bu yaklaşım, öğrencilerin din hakkında öğrendiklerini uygulama, yorumlama ve değerlendirme becerilerini geliştiriyor.

Dinler hakkında öğrenme: Dinlerin doğası, inançları, öğretileri ile yaşam biçimleri, kaynakları, uygulamaları ve ifade biçimleri hakkında sorgulamayı ve araştırmayı içeriyor. Bu süreç, öğrencilerin münferit dinler hakkında bilgilendirilmesini ve bu dinlerin birbirleriyle ilişkisini anlamalarını kapsıyor. Ayrıca dinlerin yapısı ve özelliklerinin incelenmesine de odaklanıyor. Yorum, analiz ve açıklama becerilerini içeriyor. Bu yaklaşımda öğrenciler, ilgili terim ve kavramları kullanarak bilgi ve anlayışlarını ifade etmeyi öğreniyor.

Alevi başvuruçuların çocuklarının zorunlu DKAB dersi bağlamında yaşadıkları hak ihlaliyle ilgili AİHM *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye* grubu kararları, bu derslere ilişkin önemli tespitler içeriyor.⁷⁷ AİHM, DKAB ders içeriğinin nesnel ve objektif niteliklere sahip olmadığını ve eğitim sisteminin ebeveynlerin çocuklarını kendi dinî veya felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme haklarına saygı gösterme konusunda yapısal sorunlar içerdiğini tespit etti. Bu bağlamda AİHM, benzer ihlallerin yaşanmaması için okullarda din eğitimi konusunda insan hakları standartlarıyla uyumlu bir reformun ivedilikle yapılması gerektiğine karar verdi. **Bu amaçla Türkiye, eğitim sistemini ve mevzuatını AİHS ile uyumlu hâle getirmeli.**⁷⁸ Ayrıca, öğrenci ve ebeveynlerinin dinî veya felsefi görüşlerini açıklamak zorunda kalmayacakları ve ayrımcı olmayan bir muafiyet mekanizmasını ivedilikle tesis etmeli.⁷⁹

AYM'nin DKAB dersini ele alan *Hüseyin El ve Nazlı Şirin El* kararı da önemli bulgular içeriyor. AYM bu davada, Anayasa'nın 24(4). maddesinde güvence altına alınan, ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edildiğine karar verdi.⁸⁰ Bu doğrultuda, eğitimin "din kültürü" niteliğine sahip olması gerektiğine ve laik bir ülkede din eğitiminin zorunlu tutulamayacağına değindi.⁸¹ AYM'ye göre laik devletin, "doğası gereği resmî bir dininin bulunmaması, belli bir dine üstünlük tanımaması, onun gereklerini yasalar ve diğer idari işlemlerle geçerli kılmaya çalışmaması" gerekiyor.⁸² Bu bağlamda, laik bir devlette belli bir dinin eğitim ve öğretimi zorunlu olamaz. AYM, söz konusu değerlendirmeyi güncel DKAB dersi programı ile ilgili olarak yapmadı. Dolayısıyla mevcut DKAB dersi programı ve kitapları için geçerliliği sınırlı olsa da altı çizilen ilkeler geçerliliğini koruyor ve MEB için bağlayıcı olmalı.

77 AİHM, *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, Başvuru No. 1448/04, 9 Ekim 2007; *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye*, Başvuru No. 21163/11, 16 Eylül 2014.

78 AİHM, *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, para. 84.

79 AİHM, *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye*, para. 76, 77 ve 84.

80 AYM, *Hüseyin El ve Nazlı Şirin El*, Başvuru No. 2014/15345, Karar Tarihi: 7 Nisan 2022, R.G. tarih ve sayı: 28 Temmuz 2022, 31906.

81 A.g.k. para. 19.

82 A.g.k. para. 92.

MEB'in 2024-2028 Stratejik Planı'nda, vizyon ve temel değerlere ilişkin önemli bir değişiklik yapıldı. Buna göre, "Türkiye Yüzyılı'nı inşa edecek nesiller" yetiştirecek bir eğitim sistemi hedefleniyor.⁸³ 2019-2023 Stratejik Planı'nda ise "hayata hazır, sağlıklı ve mutlu bireyler" yetiştiren bir eğitim sistemi öngörülmüştü. Önceki planda yer alan insan hakları, demokrasi, bilimsel düşünce, yenilikçilik ve meslek etiği gibi ilkeler yeni planda yer almıyor. Bunların yerine, fırsat eşitliği, din, ahlaka ve değerlere bağlılık, hukuk ve adalet ile vatanseverlik gibi yeni değerler eklendi.⁸⁴ Ayrıca "millî, manevî ve kültürel değerler" ile ilgili vurgunun, öğrenme materyallerinin ve eğitim süreçlerinin ihtiyaç ve stratejileri arasında, her kademede ve okul türünde tekrar edildiği de gözlemleniyor.⁸⁵

Yukarıda belirtildiği gibi AİHM *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye* ve *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* kararlarının uygulanması için hükümetin eğitim sistemiyle ilgili önemli adımlar atması gerekiyor. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, söz konusu kararların uygulanmasını Haziran 2024'teki toplantısında değerlendirdi ve bir ara karar aldı.⁸⁶ Bu doğrultuda, konunun 2008'den beri Komite önünde beklediğini hatırlattı ve:

- Mahkemenin açık bulgularına ve Komite'nin tekrarlanan çağrılarına rağmen, DKAB derslerinin zorunlu olmaya devam ettiğini ve sınırlı muafiyet prosedürünün velileri ağır bir yüke ve (...) dinî veya felsefi inançlarını açıklamaya zorunluluğuna maruz bırakma potansiyeli taşıdığını belirtti.
- Zorunlu DKAB derslerinin yenilenmiş müfredatının; velilerin dinî veya felsefi inançlarını açıklama mecburiyeti olmadan, Sünnî İslam dışında bir dinî veya felsefi inanca sahip ebeveynlerin çocuklarının zorunlu din eğitiminden muafiyetine olanak sağlayacak seçeneklere duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmadığını hatırlattı.
- Yetkilileri, öngörülen tedbirler hakkında Aralık 2024 sonuna kadar bilgi vermeye davet etti.

Raporun hazırlandığı sırada Türkiye, Bakanlar Komitesini öngörülen tedbirlerle ilgili bilgilendirmiş değil.

Sınırlı ve ayrımcı muafiyet hakkı

Okullarda verilen din eğitimi dinî niteliğe sahipse insan hakları hukuku ile uyumlu, isteğe bağlı ve ayrımcılık içermeyen bir muafiyet sistemi tesis edilmeli. Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun 1990 tarihli kararına göre DKAB derslerinden muafiyet, Yahudi ve Hristiyan ailelerin çocukları için mümkün.⁸⁷ Türkiye'de zorunlu DKAB derslerinden muafiyet mekanizması, çocuğun din veya inanç özgürlüğü ve katılım haklarına ciddi müdahaleler de dâhil olmak üzere pek çok sorunu beraberinde getiriyor.

83 MEB Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2024-2028 Stratejik Planı, 31 Ocak 2024.

84 ERG, "Eğitim İzleme Raporu", Kasım 2024.

85 A.g.k.

86 Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Ara Kararı, CM/ResDH(2024)125, *Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye* kararının infazı.

87 Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun 9 Temmuz 1990 tarihli kararı: "Millî Eğitim Bakanlığının teklifini müteakiben, Türk vatandaşı olan, Hristiyan veya Musevi dinlerine mensup, ilkökul ve ortaöğretime giden öğrenciler, azınlık okulları hariç tutularak, söz konusu dinlere bağlı bulduklarını belgelendirdikleri takdirde din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeye mecbur edilemez. Ancak bu öğrenciler din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeyi istedikleri takdirde, yasal temsilcilerinin yazılı taleplerini sunmaları gerekir."

Bu bağlamda muafiyet mekanizmasına dair kritik tespitler aşağıda yer alıyor:

- **Ayrımcı muafiyet kriterleri uygulanıyor:** Muafiyet hakkından sadece Hristiyan ve Yahudi öğrenciler yararlanabiliyor. Bunun için de nüfus kayıtlarında dinlerini belirtmiş olmaları gerekiyor. Söz konusu dinlere mensup olmayan öğrenciler, bu haktan yararlanamadıkları gibi, derse katılmak ve sınavlarından geçer not almak zorunda. Dinî eğitim niteliğindeki bu derslere katılım zorunlu kılınarak çocuğun kendi düşünce, vicdan veya din özgürlüğüne aykırı hareket etmesini gerektirebilecek koşullar dayatılıyor.
- **Çocuğun din veya inancını açıklamak zorunda bırakılmama hakkı ihlal ediliyor:** Din dersinden muaf tutulmak için çocuğun din veya inancını açıklaması zorunlu tutuluyor.
- **Muafiyet başvuru sürecinde çocuğa katılım hakkı tanınmıyor:** Çocuğun dinine ilişkin nüfus kaydı belgesi şart koşulduğu hâlde, muafiyet başvuru süreci çocuğun katılımına imkân vermiyor. Ebeveynler başvuruyu yapıyor ve belgeyi sunuyor.
- **Karneye yazılan "muaf" ifadesi ayrımcılık riski oluşturuyor:** DKAB dersinden muaf tutulan öğrenciler, karneleri incelendiğinde, akademik yaşamları ve kariyerleri boyunca damgalanma riskiyle karşı karşıya kalabiliyor.
- **Muaf öğrenciler okul ortamında ayrımcılığa uğrayabiliyor:** DKAB dersinden muaf öğrenciler, özellikle devlet okullarında, sık sık arkadaşlarından veya öğretmenlerden gelen sorular ve olumsuz yorumlar ile ayrımcılığa maruz kalabiliyor ve damgalanabiliyor.
- **Muafiyet ile ilgili bir rehberlik sistemi yok:** Muafiyet süreci ile ilgili herhangi bir yönetmelik veya yönerge bulunmuyor. Bu da uygulamayı, denetimi ve izlemeyi zorlaştırıyor. Öğrencilerin ders sırasında nerede olacağı ve nasıl vakit geçireceği konusunda da okullar ve öğrenciler için açık ve öngörülebilir yönlendirmeler yapılmıyor.
- **Muafiyet hakkının kullanılması akademik açıdan dezavantaj yaratabiliyor:** DKAB dersinden muaf tutulan öğrenciler, özellikle liseye geçiş sınavı açısından eşitsiz değerlendirme kriterlerine maruz kalabiliyor.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Yahudi veya Hristiyan olmayan çocuklar zorunlu DKAB dersinden muaf olamıyor. Örneğin ateist, agnostik, Alevi veya farklı görüş veya düşünceleri nedeniyle çocuklarının DKAB dersine katılmasını vicdanlarına aykırı bulan ebeveynlerin çocukları bu derse katılmak zorunda. Bu durum, çocuklarının bu zorunluluğu aşabilmesi için ebeveynlerin farklı yollara başvurmasına yol açabiliyor. Mesela bir veli, çocuğunun dersten muaf olabilmesi için nüfus kaydında dinini Hristiyan olarak değiştirdi.⁸⁸ Kişinin sosyal medyadan paylaştığı açıklama şöyle: "MEB müfredatı laikliği, bilimselliği, Atatürk'ü yok saydığı için ve zorunlu din dersi baskısı nedeniyle din değiştirdim. Deistlik ve ateistlik çocuklarınızı din dersinden muaf etmiyor. Yalnızca Hristiyan ve Yahudi çocukları din dersinden muaf olabiliyor." Bu paylaşım, pek çok olumsuz yorum geldi.⁸⁹

88 Evrensel, "Çocuğunun Zorunlu Din Dersinden Muaf Olması için Hristiyan Oldu", 5 Haziran 2024.

89 Bülent Sağlık mülakatı, "Bunlar Ateist programı", Ateist TV, Temmuz 2024.

- **MEB, Türkiye eğitim sistemini ve iç hukuku AİHS ile uyumlu hâle getirmek için, özellikle ders kitaplarındaki ve muafiyet kurallarındaki eksiklikleri gidermeye yönelik, derhal adımlar atmalı.**
- **Kamu yetkilileri, AİHM Mansur Yalçın ve Diğerleri/Türkiye kararını Bakanlar Komitesinin ara kararı doğrultusunda gecikmeksizin uygulamalı.**
- **MEB, ayrımcılık içermeyen bir muafiyet uygulaması için gecikmeksizin adımlar atmalı.**
- **MEB, eğitim sisteminde çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü destekleyecek şekilde, program ve uygulamalarını gözden geçirip değiştirmeli.**

2.3 Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum (ÇEDES) Protokolü

MEB'in, Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) ve Gençlik ve Spor Bakanlığı (GSB) ile imzaladığı "Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum" (ÇEDES) Protokolü kapsamında okullarda çeşitli etkinlikler düzenlenmeye başlandı.⁹⁰ Giderek yaygınlaşan bu faaliyetler; çocuk hakları ve eğitim ile laiklik ve kapsayıcılık ilkeleri bağlamında incelenmesi gereken, insan haklarıyla ilgili ve etik birçok kaygı gündeme getirdi.⁹¹ Protokol'de projenin amacı şöyle ifade ediliyor:

Öğrencilerimizin "millî, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerimizi benimseyen, koruyan ve geliştiren fertler olmalarına" ayrıca çağın ve geleceğin becerileriyle donanmış, bu donanımı insanlık hayrına sarf edebilen, bilime sevdalı, kültüre meraklı ve duyarlı; millî, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerimizi kendi yaşantılarında inşa etmiş; akl-ı selim, kalb-i selim ve zevk-i selim sahibi, bedensel ve sosyal bakımdan dengeli bireyler olarak yetiştirilmesine katkı sağlamak.⁹²

ÇEDES kapsamında Türkiye'nin farklı kentlerinde, öğrenciler hem okullarda hem de okul dışı etkinliklerde değerler eğitimi, gezi veya seminerler için din görevlileriyle bir araya geliyor. Ayrıca camilere, il ve ilçe müftülüklerine ya da çeşitli derneklere ziyaretler düzenleniyor. Bunun yanında Protokol, öğrencilerin faaliyetlere katılımında gönüllülük ve veli onayının esas olduğunu belirtiyor ve DİB'in belirlediği görevlilerin veliler ile ayda bir kez bir araya gelmesini öngörüyor.

Eğitim-Sen ve Eğitim-İş, ÇEDES Protokolü'nün iptali ve yürütmenin durdurulması istemiyle dava açtı.⁹³ ÇEDES'in hem bir kanunla belirlenen bir uygulama olmaması hem de laik ve bilimsel eğitimle tezat olması nedeniyle Anayasa'nın 42. maddesine aykırı olduğu savunuluyor. Ayrıca Anayasa'nın 128. maddesine göre, bir alandaki kamu hizmetinin ancak o alandaki kamu idaresi ve memurlarınca sağlanabileceğinin altı çiziliyor. Rapor hazırlandığı sırada henüz bir yargı kararı verilmedi.

Protokol ve ÇEDES projesi kapsamında düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğüne dair soru işaretleri oluşturabilecek unsurlar ve etkinlikler yakından incelenmeyi

90 Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum Projesi Uygulama ve Usul Projesi, 2023.

91 Bu raporun sınırlılıkları ÇEDES projesinin kapsamlı bir incelemesine olanak vermiyor.

92 Yukarıdaki dn. 90.

93 Bianet, "Eğitim-İş ÇEDES protokolünün iptali için dava açtı", 13 Haziran 2023; Gazete Kadıköy, "Eğitim-Sen ÇEDES Projesine dava açtı", 28 Eylül 2023.

gerektiriyor. Protokol ve ÇEDES faaliyetlerinin insan hakları hukuku temelli kapsamlı bir değerlendirilmesi, saha çalışmasına yönelik sınırlılıklar nedeniyle raporda yer almıyor. Rapor, açık kaynaklardan erişilebilen bilgiler ışığında bazı temel insan hakları sorunlarına işaret ediyor.

Öncelikle MEB, DİB ve GSB arasındaki iş birliği, devletin kaynaklarının ve olanaklarının öğrencilere erişim ve faaliyetlerin düzenlenmesi için tahsis edildiğini ortaya koyuyor. Öte yandan öğrenciler matematik, Türkçe, akıl oyunları gibi din dışı dersler ve aktivitelerle desteklense de,⁹⁴ ÇEDES'in merkezinde İslam'ı temel alan din dersleri, dinleti, söyleşi, içerik ve uygulamalar ile bunların büyük kısmının DİB personeli olan rehberler aracılığıyla yapılması yer alıyor.⁹⁵ Kamu kaynaklarının tahsisi ve İslam dini odaklı eğitim öğretim faaliyetleri yan yana geldiğinde, devletin tüm dinler ve inançlar karşısında eşitlik ve tarafsızlık ilkelerini gözetme yükümlülüğü zedelenebiliyor. Bu uygulamanın objektif ve insan hakları standartlarıyla uyumlu kriterlerle açıklanması gerekiyor. Kamu kaynakları farklı inançlara yönelik benzer faaliyetler için kullanılmıyor ve diğer din veya inanç mensuplarının din eğitimi konusunda maruz kaldıkları önemli kısıtlamalar devam ediyor.⁹⁶ ÇEDES projesinin, ebeveynlerin çocuklarını kendi felsefi ve dinî görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakkı ve çocuğun düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğü ve katılım hakkı bağlamında, kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi gerekiyor. ÇEDES projesi izcilik faaliyetleriyle de ilişkili olarak uygulanıyor. Bazı aktiviteler kızlar ve erkekler için ayrı ayrı düzenleniyor.⁹⁷ Ayrıca proje bağlamında öğrenciler camilerde yapılan etkinliklere katılıyor.⁹⁸

ÇEDES bağlamında, din görevlilerinin okullardaki varlığı ve etkinliklerdeki rollerinin doğası da dikkat çekiyor. Okullara din görevlilerinin atanması söz konusu olmasa da din görevlilerinin seminer veya kısa konuşma gibi etkinliklerle okullarda bulunmasının örnekleri basına yansdı. Örneğin, Karamürsel Ulu Camii İmamı Osman Akbaş, ÇEDES projesi kapsamında Kocaeli Karamürsel Anaokulunda öğrencilerle bir araya geldi.⁹⁹ Okulun açıklamasına göre "derse girme" değil "yardımseverlik ve merhamet" konusunun işlendiği "10-15 dakikalık bir etkinlik oldu".¹⁰⁰ Din görevlilerinin okullardaki varlığı ve etkinliklerdeki rollerine ilişkin insan hakları hukuku ve laiklik ilkesiyle uyumlu açık kurallara ihtiyaç duyuluyor.

94 Örneğin Elazığ Yıldızbağları Ortaokulu [websitesinde](#), ÇEDES sorumluluk bilinci oluşturma amacıyla ÇEDES kapsamında her sınıfta çiçek yetiştirme etkinliği yapıldığı aktarılıyor.

95 Örneğin Alaplı Diyanet Gençlik Merkezi Instagram hesabından 19 Aralık 2024'te yapılan [paylaşım](#) şöyle: "Diyanet Gençlik Merkezinde ÇEDES buluşmaları devam ediyor. Alaplı merkez ortaokulu öğrencileri öğretmenleri ... ile birlikte Diyanet gençlik merkezimizde Akşam yemeğinde bir araya geldi. Manevi Danışman Erkin KAYAR'ın Adalet ve dürüstlük hakkında sohbetini dinleyen öğrenciler ikram ve oyunlarla güzel vakit geçirdi. Akşam namazı ile başlayan program yatısı namazı sonrası hediyeleşme ile son buldu."

96 M. Yıldırım, "Türkiye'de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu 2022: Temenniden Eyleme İlerleme", İnanç Özgürlüğü Girişimi, 2022.

97 Kütahya Diyanet Gençlik Merkezi Instagram hesabından yapılan [bu paylaşım](#) söz konusu uygulamaya bir örnek: "Diyanet Gençlik Merkezimizde Kış Akademisi programımız devam ediyor. Cumartesi sabah kız öğrencilerimizle Türkçe, Matematik, İngilizce ve Değerler Eğitimi dersleri işlenirken, öğleden sonra erkek öğrencilerimizle de bu derslerin haricinde akıl ve zeka oyunları dersleri işlemektedir.", 18 Aralık 2024.

98 Buna bir örnek 11 Haziran 2024'te Kütahya Diyanet Gençlik Instagram hesabından yapılan [paylaşım](#): "Kütahya Müftülüğü tarafından İmam-ı Azam Camii'nde Çedes projesi çocuk şenliği düzenlendi."

99 KOZ, "Kocaeli'de anaokulunda derse giren imam gündem oldu!", 22 Aralık 2023. Başka bir örnek Kütahya Diyanet Gençlik Instagram hesabından 2 Ocak 2024'te yapılan [paylaşım](#)da görülüyor: "Atatürk Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nde Değerler Eğitimi kapsamında 'Hz.Peygamber'in Örnekliği - Üç Aylar' konusu işlendi. Din Hizmetleri Uzmanı Ali Dumanlı'nın sunum yaptığı derse yoğun katılım sağlandı. Hocamıza, okul idaresine ve katılım sağlayan öğrencilerimize teşekkür ederiz."

100 A.g.k.

- **MEB; devletin eşitlik, tarafsızlık ve çoğulculuk ilkelerini gözetme yükümlülüğünü dikkate alarak ÇEDES projesini uluslararası insan hakları hukuku ile uyumlu hâle getirmeli. Bu bağlamda tasarım ve uygulama süreçleri; ebeveynlerin çocuklarını dinî ve felsefi görüşleri doğrultusunda yetiştirme hakları ile çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ve katılım hakkı açısından kapsamlı bir şekilde gözden geçirilmeli.**
- **ÇEDES kapsamında yürütülen etkinliklerin denetimi şeffaf ve etkili bir şekilde yapılmalı ve kamuya paylaşılmalı.**
- **MEB, çocukların gönüllü katılımını güvence altına alan düzenlemeleri çocuk katılımı ilkeleriyle uyumlu bir şekilde gözden geçirmeli ve uygulamaya nasıl yansıdığının takip edilmesi için gerekli önlemleri almalı.**

2.4 MEB ve çeşitli vakıflarla yapılan iş birlikleri

Dinî eğitim niteliğine sahip ve din veya inanç özgürlüğü ile bağdaşmayan uygulamalara; çeşitli vakıf ve derneklerin MEB ile protokolleri kapsamında okullarda veya okullarla birlikte düzenlenen, öğrencilere yönelik sosyal, eğitsel ve kültürel etkinliklerde de rastlanabiliyor. MEB Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü (HBÖGM) çeşitli vakıflarla yaptığı protokollerle iş birlikleri kuruyor. Değerler eğitimi, bu protokollerin önemli bir bölümünün ana odağını oluşturan bileşenlerden biri.¹⁰¹ Bu protokol ve etkinliklerin, din eğitimi sağlayarak çocukların din veya inanç özgürlüğü ile çoğulculuk açısından çeşitli sorunlar yarattığına ilişkin gözlemler olduğu gibi çeşitli gerekçelerle açılan davalar da mevcut.¹⁰²

Söz konusu protokoller insan hakları açısından değil, kamu hizmetinin yürütülmesi bağlamında yargısal değerlendirme konusu oldu. Çeşitli eğitim, seminer ve sosyal etkinlikler düzenlenmesine dair bir protokol, HBÖGM ile Ensar Vakfı arasında 2017'de imzalanmıştı. Bu Protokol ile Ensar Vakfına; örgün ve yaygın eğitime dâhil olan tüm öğrenci, kursiyer, eğitici ve öğretmenlere yönelik çok farklı alan ve türlerde etkinlik düzenleme yetkisi verildi. Bu etkinliklerin kurumlarda ya da vakfın belirlediği kurum dışı mekân ve yerlerde, vakfın seçtiği materyallerle ve vakıf eğiticileriyle yapılmasına olanak sağlanıyordu. Ayrıca yaygın eğitim bilgi sistemini kullanma hakkıyla vakıf, sistemde kayıtlı tüm öğrenci ve velilerin kişisel bilgilerine erişebiliyordu. Eğitim-Sen Protokol'ü yargıya taşıdı ve bir kamu hizmetinin yürütülmesine ilişkin işlerin "muğlak, ne zaman hangi koşullarda değiştirileceği belli olmayan, hiçbir kural içermeyen maddelerle düzenlenemeyeceği" gerekçesiyle itirazda bulundu. Ayrıca Protokol'ün, etkinliklerin ve materyallerin içeriğini Ensar Vakfı yetkilileriyle il ve ilçe millî eğitim müdürlerinin keyfiyetine bıraktığı savunularak Protokol'ün iptali talep edildi. Danıştay 8. Dairesi, Protokol'ün örgün eğitime ilişkin kısmı açısından Eğitim-Sen'in gerekçelerini haklı buldu ve yürütmesinin durdurulmasına karar verdi. Ancak Protokol'ün yaygın eğitim kurumlarına yönelik kısmı için, üyelerin bir kısmının karşı oyuna rağmen, "uygulanması hâlinde giderilmesi güç veya olanaksız zararların doğması ve açıkça hukuka aykırı olması koşullarının birlikte gerçekleşmediği" gerekçesiyle yürütmenin durdurulması kararı vermedi.¹⁰³ MEB, Danıştay 8. Dairesi'nin bu kararı-

101 I. Tüzün ve E. Tunca, "Çeşitli Vakıf ve Dernekler ile İşbirliği Protokolleri Aracılığıyla Yürütülen Müfredat Dışı Etkinlikler", EŞHİD, 2021, s. 24.

102 A.g.k.

103 Sol, "Danıştay, MEB'in yetkilerini Ensar Vakfı'na devreden protokolün yürütmesini durdurdu", 29 Eylül 2018.

na itiraz etti. Ancak Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu, itirazı yerinde bulmadı ve Danıştay 8. Dairesinin verdiği yürütmeyi durdurma kararını örgün eğitim kurumları açısından kabul etti. Böylece, Ensar Vakfı ile yapılan Protokol'ün, okulöncesi, ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında uygulanmasının durdurulması gerektiği bir kez daha yargı kararına bağlanmış oldu.¹⁰⁴

Benzer şekilde, MEB ile Hizmet Vakfı arasında değerler eğitime ilişkin imzalanan Protokol'ün uzatılması davasında Danıştay, örgün eğitim kısmı açısından Protokol'ün yürütmesini durdurdu. Davada, Protokol'le örgün eğitimdeki öğrencilere yönelik bazı etkinliklerin doğrudan diğer kurum, kuruluş ve bireyler tarafından yürütülmesinin, örgün eğitim kurumlarını kanuni idare ve genel idare ilkelerine aykırı şekilde bu aktörlerin faaliyet alanına dönüştüreceği tespit edildi. Bu durumun, kamu hizmeti olan eğitim-öğretim hizmetinin, devletin hizmet alanı içinde ve yalnızca genel idare esaslarına göre memurlar ve diğer kamu görevlilerince sağlanmasına ilişkin Anayasa hükümlerine ve millî eğitimin temel ilke ve kurallarına aykırı olduğu sonucuna varıldı.¹⁰⁵

Danıştayın bu kararlarına karşın benzer iş birlikleri, MEB ve çeşitli vakıflar arasında yapılan protokoller çerçevesinde devam ediyor.

Çeşitli vakıflarla yapılan bu iş birlikleri şeffaflık ve hesap verebilirlik konusunda sıkı standartlara tabi tutulmazsa, din veya inanç özgürlüğü açısından dinî telkin veya suistimal riskleri ortaya çıkabilir. Bu protokollerin şartları ile sunulan içerik ve uygulama hakkında şeffaflık, kamu güvenini ve haklarını korumak için hayati önem taşıyor.

→ **Eğitimin her alanı ve aşamasında dini odağına alan yaklaşım, içerik ve uygulamalar yerine, çocukların ve ebeveynlerin haklarıyla ilgili insan hakları standartları ve eğitimin amaçlarıyla uyumlu, farklı kesimlerin talep ve ihtiyaçlarını dikkate alan bir model geliştirilmeli.**

104 Sputnik Türkiye, "Danıştay'dan MEB'in Ensar Vakfı itirazına ret: Okullara giremez", 6 Mart 2019.

105 Evrensel, "Danıştay, Hizmet Vakfı ile MEB arasındaki protokolü durdurdu", 4 Mart 2019.

3. Zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğü: Dinî baskı veya şiddet

3.1 Giriş

Bu bölüm, kişinin kendi tercihiyle bir din veya inanca sahip olma ya da bunu benimsemiş özgürlüğünü zedeleyecek bir zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğünü insan hakları perspektifinden incelemeyi amaçlıyor. Birçok boyutu bulunan bu hayli karmaşık meselenin hukuki alandaki varlığı, münferit zorlama ve istismar vakalarıyla sınırlı. Çok çeşitli sayısız zorlama biçimine yönelik incelemeler, ağırlıklı olarak sosyolojik alanda yürütülüyor.

Türkiye'de din veya inanç özgürlüğü alanı, çok paydaşlı ve çok yönlü bir paradigmayı doğuran ve birbiriyle kesişen etmenlerle şekilleniyor. Din veya inanç topluluklarının örgütlenme haklarına yönelik yasal sınırlamaların yanı sıra DİB'in İslami kamu hizmetleri üzerindeki tekeli, devletin merkezileşmiş rolünü gözler önüne seriyor. Buna ek olarak örgün din eğitiminin yalnızca devletin yetki alanında olması, gayriresmîliğine rağmen cemaat ve tarikat gruplarının din eğitimi ile günlük hayattaki yaygın varlığı ve etkisiyle keskin bir tezat oluşturuyor. Bu dinamik, Türkiye'nin uluslararası insan hakları standartlarına bağlı kalma taahhütleri verdiği koşullarda gerçekleşiyor. Bir yandan toplumda da söz konusu meseleler hakkında destekleyici görüşlerden eleştireliliğe uzanan çok çeşitli sesler yükseliyor. Tüm bu etkenler bir araya geldiğinde ise birçok karmaşayı barındıran çetrefilli bir bağlam oluşturuyor.

Bu koşullarla birlikte bireyin özgürlüğünün sıklıkla ailelerin de müdahalesine maruz kaldığını göz önünde bulundurmak gerekiyor. Bora ve Üstün'ün de vurguladığı üzere aileler, hem kadınlar hem de erkekler üzerinde önemli bir güce sahip. Bireysel iradeyi bastırmanın bir yolu genellikle ailelerin uyguladığı engellemeler ve baskılar oluyor. Bu kontrol biçiminin bireyler üzerinde yoğun bir etkisi var. Genellikle erkekler, yetişkinliğe adım atmalarıyla beraber bu etkiden bir nebze kurtulurken kadınlar ise hayatları boyunca buna maruz kalıyor. Bu kontrolün bilhassa yaygın olduğu alanlardan biri, kadın bedeninin çoğunlukla namus ve giyime yönelik anlayışlar doğrultusunda denetime tabi tutulması. Bu durum iki farklı şekilde gözlemleniyor: Kamusal bir kontrol mekanizması olarak uygulanan başörtüsü yasağı ve kadınların görünüm ile davranışlarını denetim altında tutmanın başka bir yöntemi olarak ailelerin veya toplumun tesettüre uygun giyinmeye yönelik baskısı.¹⁰⁶

Türkiye'de DİB'in görevi, "din [İslam] konusunda toplumu aydınlatmak".¹⁰⁷ DİB; camiler, okullar, öğrenci yurtları, cezaevleri, hastaneler, televizyon ve radyo yayıncılığı gibi birçok alandaki kapsamlı görünürlüğü ve topluma erişim imkânlarıyla önemli bir etkiye sahip. Bununla beraber, tarikatlar ve cemaatler de çeşitli dinî meselelerde otorite olarak faaliyet gösteriyor ve nüfuz sahibi bir pozisyonda duruyor. Bu durum, top-

106 A. Bora ve İ. Üstün, "Sıcak Aile Ortamı: Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler", TESEV, 2005, s. 104-105.
107 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, 22 Haziran 1965, 1. madde.

lumun süregelen muhafazakâr eğilimleriyle de birleşerek İslam'ın muhafazakâr bir yorumunun yaygın olarak görünürlük kazanması ve kabul görmesiyle sonuçlanıyor.

Öte yandan bu baskın anlatılara dinin içinden itiraz eden alternatif veya muhalif görüşler ve platformlar da mevcut.¹⁰⁸ Bunlar, eleştiriye ve reforma alan açarak karşıt bir söylem sunuyor. Eleştirel bakış açıları sunan başka inisiyatifler de olmakla birlikte bunlardan bazıları, İslami toplulukların ve ailelerin farklı zorlama biçimleri gibi sorunları açığa çıkarma konusunda oynadıkları önemli rolle öne çıkıyor. Söz konusu muhafazakâr yorumlara yönelik muhalefetin bazı temsilcileri arasında Müslüman kadın yazarların blog sitesi [Reçel](#) ve [Havle Kadın Derneği](#) gibi Müslüman feminist oluşumlar yer alıyor. Reçel, 2014'te kurulduğundan bu yana kadınlara İslam'ın, gündelik yaşamlarını doğrudan etkileyen muhafazakâr yorumlarını tartışabilecekleri ve sorgulayabilecekleri bir alan sağlıyor ve "[Kadına sistematik baskı İslam dini gerekçe gösterilerek meşrulaştırılmaz](#)" söylemi odağında savunuculuk yapıyor. Bir grup genç kadın ve *non-binary*'nin¹⁰⁹ başlattığı [Yalnız Yürümeyeceksin](#) ise genç kadınlara bir dayanışma platformu ve burs olanağı sunan diğer önemli girişimlerden biri. Girişim, "gençlere dindar ailelerinin ve bir iktidar söylemi hâline gelen dindarlığın hayatlarını çoğunlukla olumsuz yönde etkileyen çıktıklarından bahseden hikâyelerini birinci ağızdan anlatabilecekleri bir alan açmayı" [amaçlıyor](#). Burada genç kadınlar, İslam'a inanışlarındaki çeşitlilikler veya inançsızlıkları ve başörtülerini çıkarmaları nedeniyle maruz kaldıkları istismar ve/veya şiddet deneyimlerini aktardıkları mektuplar paylaşıyor.

İnsan hakları hukuku çerçevesinde temel insan hakları meseleleri ile devletin yükümlülüklerini odağına alan bir bakış açısı, bu karmaşık sorunların hukuk alanında ele alınmasının önünü açabilir. Böylece bu alanda önemli bir rehber işlevindeki hukuki korumalardan faydalanmak mümkün hâle gelebilir.

Bu bölüm, ilgili uluslararası insan hakları hukukunun temel standartlarını, ulusal yasal çerçeveyi ve kişinin kendi tercihiyle bir din veya inanca sahip olma ve bunun gereklerini yerine getirme özgürlüğünü zedeleyen zorlamanın başlıca tezahürlerini ortaya koyuyor. Konuya ilişkin inceleme, din veya inanç topluluklarındaki bireylerin, özellikle de kadınların ve kız çocukların deneyimlerini yansıtan manevi veya dinî şiddet kavramına yönelik analizler ile desteklendi. Bölümde ayrıca yasal ve politik önlemlere, mağdurların desteklenmesine ve korunmasına, din eğitimine, din veya inanç topluluklarının şeffaflığına, kapasite geliştirme ile veri toplamaya yönelik önemli tavsiyeler de yer alıyor.

Yürürlükteki uluslararası insan hakları standartları ve ulusal mevzuat, masa başı araştırma aracılığıyla incelendi. Yakın zamanlı önemli davaların tespiti amacıyla medya

108 Eleştirel duruşları veya alternatif okumaları ve yorumları nedeniyle aleyhlerinde dava açılan kişiler de mevcut. Bunun örneklerinden biri, bir hadisteki kadın karşıtı söylemi tersine çeviren tweetler paylaşması nedeniyle TCK'nin 216(3). maddesi uyarınca halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri aşağıladığı gerekçesiyle Zeynep Duygu Ağbayır'a karşı açılan dava. Kendisine yöneltilen suçlamalar arasında, "İslam'da kutsal sayılan hadisleri değiştirmek ve bazı kelimelerin yerine kaba ifadeler kullanmak suretiyle halkın bir kesiminin benimsediği dini değerleri aşağılamak" yer alıyor. İstanbul Asliye Ceza Mahkemesi için düzenlenen 25 Ağustos 2021 tarihli iddianame. Bkz. M. Yıldırım, "[Temenniden Eyleme İlerleme Çağrısı – Türkiye'de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu](#)", 2022, s. 67

109 Non-binary ifadesi; cinsiyet kimliği bağlamında, en genel anlamıyla kendisini geleneksel kadın ve erkek kategorilerinin içinde tanımlamayan insanların cinsiyet kimliğini tarif ediyor. Bkz. Kaos GL, "[Sıkça Sorulan Sorular](#)".

taraması yapıldı. Bunun nedeni, örneklerin yasal kovuşturmalardan ziyade çoğunlukla medyada yer bularak kamusallaşmış olmasıydı. Ayrıca Türkiye bağlamının daha iyi anlaşılması amacıyla sekiz uzmanın yer aldığı bir odak grubu toplantısı düzenlendi. Katılımcıların ikisi akademisyen, diğerleri ise Müslüman feminizmi, başörtüsünü çıkaran kadınların desteklenmesi, inanç özgürlüğü ve insan hakları alanlarına odaklanan aktivistlerdi. Katılımcıların geniş yaş aralığı (25-60), farklı kuşakların bakış açılarının temsiline imkân tanıdı. Odak grubu, zorlama bağlamında manevi ile dinî şiddet kavramını ve bunun, kadınlar ile kız çocukların hayatındaki yansımalarını tartıştı. Bilgi eksikliklerinin giderilmesi amacıyla sınırlı sayıda mülakat da yapıldı.

Bu bölüm, bazı sınırlamalar da içeriyor. Zorlamanın İslam bağlamı odağında incelenmesi, bunların başında geliyor. Erişilebilir bilgilerin kısıtlı olması nedeniyle diğer din veya inanç topluluklarını analiz kapsamına almak mümkün olmadı. Buna ek olarak, ulusal yasal çerçeve de ilgili mevzuata yönelik incelemelerle sınırlandırıldı. Dava incelemeleri kapsam dışı tutuldu. Bunun başlıca nedeni, ilgili davaların münferit kabul edilecek kadar az sayıda ve çoğunlukla cinsel istismara yönelik olmasıydı.¹¹⁰

3.2 Uluslararası insan hakları hukukunda zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğü

Uluslararası insan hakları hukukuna göre devletler, diğer insan haklarının yanı sıra herkesin düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğünü korumakla yükümlü. Bu yükümlülükler, devletlerin eylemleri ve kamu görevleri için olduğu kadar din veya inanç toplulukları da dâhil devlet dışı aktörler alanında da geçerli. Ayrıca bu sorumluluklar, bireylerin korunmasını güvence altına almaya ilişkin önemli gereklilikleri beraberinde getiriyor. Özellikle de kadınlar, kırılgan durumdaki yetişkinler ve çocukları, kendi din veya inançlarına aykırı bir şekilde bir inanca ya da dine inanmaya veya bunun gereklerini yerine getirmeye yönelik zorlamalardan korumak için gerekli önlemleri almak önem taşıyor. Bu türden zorlamalar; manevi veya dinî baskı, şiddet ya da istismar biçimlerinde gözlemlenebiliyor. Öte yandan din ve inanç toplulukları da dini veya inancı ibadet, öğretim, uygulama, ritüel ve törenler yoluyla açıklama özgürlüğüne sahip. Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu, din veya inanç topluluklarına içişlerinde özgürlük tanıyan özerkliği koruyor. İçişlerinde özgürlük, söz konusu din veya inancın öğretilerine göre kapsamlı bir şekilde şekillenebiliyor.

Bu durum, yetkililerin bu hakkın kullanımına müdahale etmekten kaçınmasını gerektiren negatif yükümlülükler doğuruyor. Devletler ayrıca bu hakkı korumak için önlemler almasını gerektiren pozitif yükümlülüklerle de sahip.

BM MSHS'nin 18. maddesi ve Avrupa Konseyi AİHS'in 9. maddesi; düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkını koruyor. Söz konusu hükümler, bu temel özgürlüğün içsel ve dışsal boyutlarını güvenceye alıyor. Kişisel düşünce, vicdan ve inancın korunması, bu inançları sürdürme ve değiştirme haklarıyla başlıyor. **Din veya inanç özgürlüğünün genelde forum internum adıyla anılan içsel boyutu hiçbir koşulda kısıtlamaya tabi tutulamaz. Bu nedenle telkin yasak ve devletler, bireylerin kişisel inançlarını**

110 Örneğin, Karaman'da Ensar Vakfına bağlı olduğu iddia edilen yurtlarda 2012-2015 arasında 10 çocuğa cinsel istismarda bulunmakla suçlanan bir erkek, 508 yıl 3 ay hapis cezasına mahkum edilmişti. S. Girit, "Karaman skandalı: Muharrem Büyüktürk'e 508 yıl ceza", BBC Turkish, 20 Nisan 2016.

müdahale olmaksızın geliştirmelerini, iyileştirmelerini ve değiştirmelerini sağlamakla yükümlü.

MSHS'nin 18. maddesi düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğünü koruyor. 18(2). maddede zorlamanın yasak olduğu açıkça belirtiliyor.

Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.

Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz.

BM İHK 18. Maddeye İlişkin Genel Yorumu'na göre, ikinci madde uyarınca "düşünce ve vicdan özgürlüğü veya kişinin kendi tercihiyle bir din veya inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğü üzerinde hiçbir sınırlamaya" izin verilmiyor.¹¹¹ 18(2). madde ayrıca, inanç sahibi olanları veya olmayanları kendi dinî inançlarına ve cemaatlerine bağlı kalmaya, din veya inançlarından vazgeçmeye ya da din değiştirmeye mecbur bırakmak üzere fiziksel güç veya cezai yaptırım tehdidi kullanımı da dâhil, bir din ya da inanca sahip olma veya bunu benimseme hakkını zedeleyecek zorlamaları yasaklıyor.¹¹² Bu nedenle devletler, hem dindar hem de inançsız bireylerin bu özgürlüğünü korumak ve hiç kimsenin düşünce ve inanç konularındaki özgürlüğünü ihlal edecek türde bir baskıya maruz kalmamasını sağlamakla yükümlü.

İnsan hakları hukukunda zorlama

İnsan hakları hukukunda "zorlama"nın birden çok tanımı var. Tanım, ulusal yargı mercilerine göre değişmekle birlikte genelde şunları kapsıyor: Mağduru, karşılaşacağı neticeler nedeniyle ani ve meşru bir korkuya sevk ederek iradesine aykırı davranmaya zorlayacak türden güç kullanımı veya açık ya da zımnî tehditler. İHK'nin, zorlama iddialarını incelerken şiddet veya cezai yaptırım tehditlerinin yanı sıra eğitime, sağlık hizmetlerine, istihdama erişime ve kamusal hayata dâhil olmaya yönelik kısıtlamaların da Sözleşme'nin 18(1). ve 18(2). maddelerine aykırı zorlama eylemleri olduğunu onaylayan değerlendirmelerde bulunduğu görülüyor.¹¹³

AİHS'nin 9. maddesi, zorlamaya yönelik açık bir yasağa yer vermese de AİHM içtihadı, BM'nin standardıyla bağdaşır.

AİHM, devletlere sınırlı bir takdir yetkisi vermekle birlikte, devletlerin, kişisel özerklik sınırları içerisinde dinî normlara uygun davranmak amacıyla yapılan tercihlere müdahale edebilmesi için ciddi ve mücbir gerekçeler sunmasını gerektiriyor.¹¹⁴ Her tür-

111 BM İnsan Hakları Komitesi (İHK), MSHS 22 No.lu Genel Yorum: 18. Madde (Düşünce, Vicdan veya Din Özgürlüğü), 30 Temmuz 1993, CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. para. 3.

112 A.g.k.

113 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Dr. Ahmed Shaheed'in "Düşünce Özgürlüğü" Ara Raporu, A/76/380, 2021, para. 30.

114 Avrupa Konseyi, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. Maddesine İlişkin Rehber", Ağustos 2024 versiyonu, para.95.

lü müdahalenin, kabul edilebilir sınırlamaların çerçevesinin belirlendiği 9(2). madde uyarınca gerekçelendirilmesi gerekiyor.

Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.

Bununla birlikte, **kişilerin tercihleri AİHS'nin temel ilkeleriyle bağdaşmıyorsa (ör. çok eşlilik, küçük yaşta evlilik veya cinsiyet eşitliğinin açıkça ihlali) ya da bu tercihler, inançlı bireylere baskı ya da zorlama aracılığıyla dayatılıyorsa sınırlamalar gerekli görülüyor.**¹¹⁵

Dinî bir yaşam biçimi, dinî kurallara bağlı kalmayı ve dindar kişinin zamanının büyük bir kısmını alabilecek dinî çalışmalara kendisini adanmasını gerektirebilir, bazen aşırı biçimler alabilir. Böyle durumlarda, **bir yetişkinin özgür ve bağımsız kararının dikkate alınması gerekiyor.** Bu yaşam biçimi tercihi, özgür iradeyle yapılmış ve sürdürülüyor olması koşuluyla din veya inanç özgürlüğüne uygun sayılıyor. Bu durum, kişinin tercihine karşı çıkan aile üyeleriyle çatışmaya yol açtığı durumlarda dahi geçerli.¹¹⁶

Zorlamaya karşı korunma ihtiyacı başka şekillerde de ortaya çıkabiliyor. Örneğin iç hukuka göre olgunluk düzeyi, statü veya başka sebeplerle kırılgan durumda addedilen bireylerin "uygunsuz dinî propaganda"ya karşı korunması uygun olabiliyor. Bu kavram, başka birinin dinî inancını değiştirmeyi amaçlayan ve belirli durumlarda uygunsuz addedilebilecek teşvik edici eylemleri ve baskıyı ifade ediyor.¹¹⁷ Ayrıca AİHS'nin 1 No.lu Protokolü'nün 2. maddesi uyarınca devletlerin eğitim alanındaki görevlerini yerine getirirken ebeveynlerin felsefi veya dinî inançlarına saygı göstermesi gerekiyor.¹¹⁸

Devletlerin, bireyleri kendi tercihiyle bir din veya inanca sahip olma ya da bunu benimseme hakkına yönelik devlet dışı aktörlerin müdahalesinden korumak konusunda pozitif bir yükümlülüğü mevcut. Dinî azınlıklar da dâhil olmak üzere herkesin, kendi tercihi olan din veya inancı, zorlamaya tabi olmadan ve korku duymadan uygulamasını sağlamaları gerekiyor. Devlet dışı aktörlerin, kişinin dinî inancını değiştirme ve sürdürme özgürlüğü başta olmak üzere bu haklara müdahale etmesi durumunda devletler; soruşturma yapılması, failerin adalete teslim edilmesi ve mağdurların tazmini için gerekli tedbirleri almak ile yükümlü.¹¹⁹ Bu durum, din veya inancı benimseme ya da değiştirme konusunda baskıya maruz kalmama hakkı için de geçerli. Bireylerin veya kurumların, kişilerin inancını değiştirmesini sağlamak için zorlamaya başvurması veya kırılgan durumlarından yararlanması hâlinde devlet koruması gerekebilir.¹²⁰

115 AİHM, *Moskova'da Yehova Şahitleri ve Diğerleri/Rusya*, 2010.

116 9. Maddeye İlişkin Rehber, para. 127. Ayrıca bkz. a.g.k., para. 111.

117 AİHM, *Kokkinakis/Yunanistan*, 1993.

118 Kjøldsen, *Busk Madsen ve Pedersen/Danimarka*, Başvuru no.: 10491/83, *Angeleni/İsveç*, (1986) DR51, s. 41; ve Başvuru no.: 23380/94, *C.J., J.J ve E.J./Poland*, (1996) DR84, s. 46.

119 BM İnsan Hakları Komisyonu Özel Raportörü Asma Jahangir'in "Din veya İnanç Özgürlüğü" raporu, [A/60/399](#), 2005, para. 53.

120 BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü'nün Ara Raporu, [A/67/303](#), 2012, para. 24.

Kırılganlığın ve kırılgan durumdaki grupların arttığı ortamlar

Devletlerin, zorlamaya karşı koruma sağlayabilmek için, özellikle güç dengesizliklerinin bireylerin kırılganlığını artırabileceği kurumsal ortamlarda, bu tür durumların meydana gelmesini önlemek konusunda tetikte olması gerekiyor. BM Özel Raportörü bu doğrultuda, kamu yetkililerinin ve kurumlarının sahip olduğu yetkilerin, bireylerin belirli bir dine geçmesine veya eski dinine dönmesine yönelik bir baskı unsuru olarak kötüye kullanımını engellemek için devletlerin son derece dikkatli olması gerektiğini vurguluyor. Bu bulgular, devletin zorlamanın yasaklanması konusundaki sorumluluğuna ilişkin bir fikir de veriyor. Bu bağlamda, hem eğitim merkezleri hem de yönlendirici nitelikteki ortamlar olan okullar, öğretmenlerinin veya akranlarının zorlamasına maruz kalmaya özellikle yatkın olabilecek çocuklardaki önemli etkisi nedeniyle özel bir dikkat gerektiriyor.¹²¹ Devletler, tüm okullar ve diğer kamu kuruluşlarındaki herkesin, kendi iradesi dışında bir dine ya da inanca geçmeye veya geri dönmeye yönelik olası zorlamalardan korunmasını sağlamak konusunda özel bir yükümlülüğe sahip.

Devletler ayrıca bireylerin, evlilik içinde dahi din değiştirmek zorunda bırakılmasını önlemekten de sorumlu. Bu hassas alanda özellikle kadınlar ve bazen de reşit olmayan bireyler için etkili koruma sağlama yükümlülüğü, din veya inanç özgürlüğünün yanı sıra devletlerin kadınlara karşı her türlü şiddet ve ayrımcılıkla mücadele etmeye yönelik görevinin de bir gereği.¹²² Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) 16(1/b). maddesi uyarınca devletler, evlilik ve aile ilişkileri ile ilgili bütün konularda kadınlara karşı ayrımcılığı ortadan kaldırmak için gerekli her türlü tedbiri almalı. Ayrıca, özellikle cinsiyet eşitliği çerçevesinde kadınlara, eşlerini özgürce seçme ve tamamen kendi rızaları ve özgür iradeleriyle evlenme konusunda erkeklerle aynı hakları tanınmalı.

BM "İnançlar Hakları Destekliyor" Girişiminin 18 Taahhüdü (2017)

Taahhüt 15: İnsanları dinlerini veya inançlarını değiştirmek konusunda zorlamamaya veya savunmasız durumlardaki kişilerden bu yönde istifade etmemeye, bir yandan da herkesin bir din veya inanç sahibi olma, bunu edinme veya değiştirme özgürlüğüne ve bunu ya bireysel düzeyde ya da diğerleriyle bir topluluk içerisinde, halka açık veya gizli olarak eğitim, uygulama, ibadet ve dinî tören aracılığıyla dışavurma hakkına tamamen saygı göstermeye söz veriyoruz.

Devletlerin, kadınları ve kız çocukları zararlı uygulamalardan korumaya ilişkin yükümlülükleri

CEDAW, cinsiyet eşitliğinin desteklenmesi ve kadın haklarının korunması konularında uluslararası temel bir yasal çerçeve niteliğinde. Ayrımcılıkla mücadele etmeye ve hayatın önemli alanlarında kadınların insan haklarını korumaya ilişkin kapsamlı bir strateji sunuyor.

¹²¹ BM Özel Raportörü raporu, A/HRC/16/53, 2010, para. 20-62.

¹²² Yukarıdaki dn. 120, para. 25.

Ayrımcılığın ortadan kaldırılması (Madde 2f): Devletleri, şiddeti sürekli kılan kültürel uygulamaları ve yasaları da kapsayacak şekilde kadınlara yönelik ayrımcılığı ortadan kaldırmak için gereken tüm adımları atmamakla yükümlü kılıyor.

Şiddetin önlenmesi için kültürel normların dönüştürülmesi (Madde 5): Toplumsal eğitim ve farkındalığı artırmaya odaklanarak, kadınlara yönelik ayrımcılığı ve şiddeti besleyen toplumsal ve kültürel kalıpları yeniden şekillendirmenin önemini vurguluyor.

Eğitim (Madde 10): Eğitimde fırsat eşitliğini güvence altına alıyor ve her türlü eğitim düzeyinde toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin kalıp yargıları ortadan kaldırmayı amaçlıyor.

Sağlık ve üreme hakları (Madde 12): Kadınların, aile planlaması da dâhil sağlık hizmetlerine eşit erişimini güvence altına alıyor.

Evlilik ve aile ilişkileri (Madde 16): Kadınların evlenme, eşini özgürce seçme ve tamamen kendi rızasıyla evlenme konusunda ve ayrıca evlilik ile boşanma sırasında ve bir ebeveyn olarak da eşit hak ve sorumluluklara sahip olduğunu vurguluyor.

Baskı veya manevi/dinî şiddet, kadınları belirli inançlara ve uygulamalara bağlı kalmaya zorluyor. Bu durum; düşünce, vicdan, din ve inanç özgürlüğüne yönelik bireysel hakları zayıflatıyor. Bu tür uygulamaların temel hakları ihlali durumunda devletlerin müdahalesi gerekiyor. Örtük manipülasyonlardan açık tehditlere veya fiziksel istismara kadar uzanan bu şiddet biçimleri, genellikle toplumsal, ailevi veya kurumsal baskılar biçiminde gözlemleniyor. Bu ihlaller, sadece kadınların iradesini zedelemekle kalmayıp aynı zamanda cinsiyet eşitsizliğinin sürmesine yol açan, farklı görüşleri susturan ve din ya da inançların çoğulculuğunu kısıtlayan ayrımcı normları da güçlendiriyor.

Çocukların düşünce, vicdan ile din veya inanç özgürlüğü hakkı ve diğer hakları

ÇHS, zorlama yasağına ilişkin birçok hakkı güvence altına alıyor. ÇHS, çocukların sağlık, eğitim ve zarar görmekten korunma hakkını sağlayarak onları her türlü şiddet, sömürü ve istismardan koruyor.

Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı (Madde 14): Çocukların din veya inanç özgürlüğünü koruyor ve devletleri, ebeveynlerin, çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine saygı göstermekle yükümlü kılıyor.

Çocukların istismar ve sömürden korunması (Madde 19): Devletlere, çocukları cinsel taciz de dâhil olmak üzere her türlü fiziksel veya zihinsel zarardan, istismardan, ihmalkâr muameleden, kötü muameleden ve suistimalden korumak amacıyla gerekli tüm yasal, idari, toplumsal ve eğitsel önlemi alma sorumluluğu veriyor.

Çocuklara yönelik cinsel istismarın önlenmesi (Madde 34): Devletlerin, çocuklara yönelik suistimal ve istismarı önlemek için etkin önlemler almasını zorunlu kılıyor.

Çocuğun yüksek yararı (Madde 3/1): Bu kapsayıcı ilke, çocukları ilgilendiren veya etkileyen tüm faaliyetler ya da kararlarda çocuğun yüksek yararının öncelikli olarak

göz önünde bulundurulması hakkını güvence altına alıyor.

Çocuğun gelişen yetenekleri/kapasitesi ilkesi, çocuklara haklarının hayata geçirilmesi konusunda beceri kazandırılması ve imkân tanınması için dikkate alınması gereken vazgeçilmez bir ilke.

İnsan haklarının tamamı evrensel, bölünmez, birbiriyle ilişkili ve birbirine bağımlı nitelikte.¹²³ Dini veya inancı dışı vurma özgürlüğü sınırlamalara tabi tutulabilir ancak bu sınırlamalar dar bir kapsamla uygulanmalı.¹²⁴ Sınırlamaların; yasalarla belirlenmiş, demokratik bir toplumda kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlığı ya da ahlaki veya başkalarının hak ve özgürlüklerini korumaya yönelik meşru bir amaçla gerekli, bu amaçla orantılı, ayrımcılık teşkil etmeyen ve cinsiyete duyarlı nitelikte olma koşullarının tümünü sağlaması gerekiyor. Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu ve zorlama arasında bir çatışma mevcut. **Devletler, her biri bir zorlama unsuru içeren zararlı uygulamaları; kadınlara, kız çocuklara ve kırılgan durumdaki bireylere yönelik şiddeti ve herhangi bir insan hakkının ortadan kaldırılmasını amaçlayan eylemleri engellemekle yükümlü.** Bu eylemlerin din veya inancın dışavurumları olarak desteklenmesi ya da hoş görülmesi durumunda devletler, insan onurunu korumak amacıyla sınırlamalar uygulamalı.

3.3 Ulusal yasal çerçeve

Uluslararası insan hakları sözleşmelerine imza atan bir ülke olarak Türkiye, din veya inanç özgürlüğü dâhil olmak üzere tüm bireylerin insan haklarını korumak konusunda önemli yükümlülükler üstlenmiş durumda.¹²⁵ Anayasa'nın 90. maddesi, iç hukuk ve temel hak ve özgürlüklerle ilişkili uluslararası anlaşmalar arasında çatışma olması durumunda, uluslararası anlaşma hükümlerinin geçerli olacağını belirterek bu anlaşmalara öncelik tanıyor.

Laik bir cumhuriyet olan Türkiye, Anayasa'nın herkesin vicdan, dinî inanç ve kanaat özgürlüğünü güvence altına alan 24. maddesi uyarınca din veya inanç özgürlüğünü korumaya yönelik önemli ulusal yükümlülüklerle sahip.¹²⁶ 24(3). maddede zorlamanın yasak olduğu açıkça belirtiliyor: "Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz."

Nüfusun dinî mensubiyetlerini belirleyecek resmî nüfus sayımları ve anketler yapılmısa da Türkiye genellikle "Müslüman bir ülke" olarak biliniyor. Nüfusun büyük kısmı Sünnî İslam mensubu olmakla birlikte ülke, hatırı sayılır düzeyde dinî çeşitlilik barındırıyor.¹²⁷

123 BM Belgesi, "Viyan Deklarasyonu ve Eylem Planı", Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, 25 Haziran 1993.

124 22 No.lu Genel Yorum, para. 8.

125 İşkenceye Karşı Sözleşme (İKS), Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (MSHS), Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW), Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme (IAOKİS), Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (ESKHS), Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (ÇHS).

126 Türkiye, **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın** 2. maddesinde seküler bir cumhuriyet olarak tanımlanıyor.

127 Z. Nişancı, "Sayılarla Türkiye'de İnanç ve Dindarlık", International Institute for Islamic Thought ve Mahya Yayıncılık, 2023, s. 29. Bu %5,7'lik oran, KONDA'nın 2022 tarihli "Türkiye 100 Kişi Olsaydı" araştırmasında ortaya konan %6 oranıyla büyük ölçüde örtüşüyor.

Her ne kadar kamu sisteminde İslam'ı temsil eden resmî bir merci olmasa da DİB,¹²⁸ Türkiye toplumunun İslam ile ilişkisi bağlamında önemli bir rol oynuyor. Kurumun, toplumu İslam konusunda aydınlatmaya yönelik görevi, dinî uygulamaların ötesine geçerek çocuklar, gençler, kadınlar ve aile hakkındaki düşünceleri de kapsıyor.¹²⁹ DİB, camilerin idaresi; halka dinî kılavuzluk sağlanması; imamlar, vaizler ile diğer din görevlilerinin atamaları, eğitimleri ve faaliyetlerinin gözetimi gibi İslam dini hizmetlerinin yönetiminden ve denetiminden sorumlu.¹³⁰ Bu rehberlik görevi, fetvalar aracılığıyla İslami öğretilere yönelik resmî yorumlarda ve dinî meselelere ilişkin hükümlerde bulunmayı da içeriyor.¹³¹

Ulusal hukukta dinî uygulamaların/ibadetin engellenmesine ve dinin kötüye kullanımına ilişkin önemli ceza hükümleri yer alıyor.

TCK'nin 115. maddesi, bir kişiyi bir dine ibadet etmeye veya bir dini bırakmaya zorlamayı ya da kişinin dinî inancının gereğini yerine getirmesini engellemeyi cezai yaptırıma tabi tutuyor. 219. madde, dinin veya dinî sembollerin sahtekârlık veya bireyleri manipüle etmek amacıyla kötüye kullanımına cezai yaptırım getiriyor.

Türk Medeni Kanunu'nda da bu konuya ilişkin hükümler yer alıyor. 368. maddede, birlikte yaşayan kişilerin evin düzenine tabi olduğu belirtilirken bu kişilerin her birinin, dinî inançlar da dâhil olmak üzere gerekli özgürlüklerden yararlanacağı vurgulanıyor. 341. madde, çocuklara ve ebeveynlerin dinî eğitimdeki rolüne ilişkin olarak anne ve babanın çocuğun dinî eğitimini belirleme hakkına sahip olduğunu açıkça ifade ediyor. Bu hükmün, ebeveynlerin bu haklarını sınırlayacak her türlü sözleşmenin geçersiz olduğunu belirten ikinci kısmı ise hükmün amacının, ebeveynleri başka aktörlerin zorlamasına karşı korumak olduğuna işaret ediyor. Aynı madde kapsamında yetişkinlerin dinini seçmekte özgür olduğu belirtiliyor.

Din veya inanç topluluklarına ve özellikle tarikat ve cemaatlere ilişkin yasal çerçeve de zorlama konusuyla yakından ilişkili. Tarikat, bir şeyhin müritlerinin uyması gereken kurallara göre düzenlenmiş yapıları ifade ediyor. 1925 tarihli 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun ile tüm tarikatlar ve bu yapılar içinde yaygın olarak kullanılan şeyhlik gibi ünvanlar yasaklandı ve tarikatların toplanma mekânı olan tekke ve zaviyeler kapatıldı. Ayrıca 677 sayılı Kanun, Anayasa'nın 174. maddesi uyarınca özel anayasal korumaya sahip inkilap kanunlarından biri. Ancak diğer kanunların aksine bunların anayasaya aykırı olduğu ileri sürülemez ve Anayasa Mahkemesi bu kanunları feshedemiyor. Tarikatlar, gayriresmî varlığını sürdürmesine rağmen tüzel kişi olarak tanınmıyor.

Medeni Kanun'un 101(4). maddesi, "Cumhuriyet'in Anayasa ile belirlenen niteliklerine ve Anayasa'nın temel ilkelerine, hukuka, ahlaka, millî birliğe ve millî menfaatlere

128 Diyanet İşleri Başkanlığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk tarafından "İslam dininin inançlar ve ibadetlerle ilgili bütün hükümlerinin ve işlerinin yürütülmesi ve dini kurumların yönetimi için" kurulmuştur. Seküler bir ülkede, bu türden bir kurumun hem inançlı hem de inançsız bireylerin gerekli ihtiyaçlarını karşılaması beklenir, ancak bu başka bir bölümün konusu.

129 Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi, 2002, 25/f.

130 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, 22 Haziran 1965.

131 A.g.k.

aykırı veya belli bir ırk ya da cemaat mensuplarını desteklemek amacıyla vakıf kuramaz." ifadesini içeriyor.¹³²

Manevi veya dinî şiddet ya da istismar biçiminde ortaya çıkan zorlama

"Manevi istismar", ABD'de kullanılmaya başlanan ve Birleşik Krallık ile Avustralya'da da yaygınlaşan bir terim. Klaus Kiessling kaleme aldığı makalede manevi istismarı "manevi ihmal, manipülasyon ve şiddet" olarak üç biçime ayırıyor.¹³³ Manevi istismar, bilgiden veya dinî eğitime yönelik alternatif kaynaklardan mahrum bırakma gibi şekillerde gözlemlenebilecek **ihmali**; HEART ve Justice for Muslims Collective (Müslümanlar İçin Adalet) girişimlerinin de vurguladığı üzere Kuran metinlerinin erkeklerin, kadınlardan üstün olduğunu düşündürecek şekilde yanlış yorumlanmasıyla örneklendirilen **manipülasyonu** ve kiliselerde ya da yurtlarda ortaya çıkabilecek **ta-ciz ve şiddeti** içerebilen geniş çaplı bir kavram.¹³⁴

Dinî kurumlar veya topluluklar ya da dine dair bilgi akışı, insanlar için (bazen ailenin babası bile bu kişiler arasında olabiliyor) belirli durumlarda bir **yaptırım gücü** sağlıyor. Bazen **bilginin gücü**, kasten bilgisiz bırakılanları manipüle etmek için bir araç olarak kullanılıyor. Birçok durumda, manevi şiddet veya istismar iddialarının merkezinde, **referans olma gücü** açıkça görünür olan dinî liderler bulunuyor.¹³⁵

Manevi şiddet veya daha özel olarak dinî şiddet, "yeni" bir şiddet biçimi değil. Şiddetin farklı biçimlerini tespit etmek ve adlandırmak, pek tabii ki savunuculuk açısından güçlü bir araç olabilir. Kutsal bir kuruma yönelik bu şekilde kavramsallaştırma, meselenin önemini zayıflatma veya marjinalleştirilme ve hatta politik niteliğinin yok sayılması riskine rağmen,¹³⁶ belirli çözümlerin ve işlevsel destek hizmetlerinin oluşturulması için önemli.¹³⁷

Temel meselelerden biri, bu kavramın Türkçeye uygun bir şekilde nasıl çevrileceği. İngilizcesi "*Spiritual abuse and violence*" olan kavramın "manevi istismar ve şiddet" şeklindeki doğrudan çevirisi, sunulduğu odak grubunda çeşitli tartışmaları beraberinde getirdi.

Bazı katılımcılara göre hükümet ve yetkilileri, Türkçedeki "manevi" (*spiritual*) sözcüğünü, İslam'ın muhafazakâr yorumlarına ya da muhafazakâr din hizmetlerine veya uygulamalara teşvik amacıyla muğlak bir araç olarak kullanabiliyor. Katılımcılar, maneviyat (*spirituality*) kavramının, Sünni İslam'dan farklılık gösteren inançların bastırılması amacıyla araçsallaştırıldığını ifade etti. Ayrıca LGBTİ+'lar, İslam'ın farklı yorumları ve hatta belirli kadın kıyafetleri bile, söz konusu maneviyata yönelik tehditler olarak damgalanabiliyor.

132 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, 22 Kasım 2001; Türkiye'de Dinî Cemaatlerin Hukuki Statüsü ile İstanbul Ortodoks Patrikliğinin "Ekümenik" Sifatını Kullanma Hakkına dair Görüş, Venedik Komisyonu, 535/2009 sayılı Görüş, 15 Mart 2010.

133 K. Kiessling, "Spiritual abuse in the Catholic church" (Katolik kilisesinde manevi istismar), International Academy of Practical Theology Conference Series Volume 3, 2023.

134 A.g.k.

135 A.g.k.

136 Psikolojik şiddete ilişkin daha fazla örnek Havle Kadın Derneğinin "**Şiddetin Adını Koymak: Kadınların Dini Aidiyetleri ve Şiddetle Başa Çıkma Yolları**" başlıklı raporunda bulunabilir, s. 57.

137 E. Sajed, "Reconceptualising Coercive Control in Religious Contexts" (Dinî Bağlamlarda Zorlayıcı Kontrolün Yeniden Kavramsallaştırılması), University of Strathclyde, 2021.

"Devlet tekelinde kurumsal bir baskıyla karşı karşıyayken bunu böyle maneviyatla ilişkili bir yerden ele almak açıkça söylemek gerekirse bana da oldukça yumuşak geldi. (...) Eskiden [Türkiye'nin] Ulusal Kalkınma Planları'nda Atatürk'ün ilke ve inkılaplarını takip etmekle ilgili bir motto vardı. Şimdi bunun yerine yeni bir kavram çıkmış: 'Manevi ve millî değerlerimizi koruyacağız.' Tam olarak neden bahsediyoruz?" (Akademisyen)

Öte yandan bir katılımcı "manevi şiddet" terimini eleştirerek bunun, dinle ilişkili şiddeti farklı ve özel bir çerçeveye yerleştirerek, diğer şiddet biçimlerinden farklı bir işleyişi olduğuna dair bir algı yaratabileceğini belirtti. Bu bakış açısının, dinî şiddetin daha kapsamlı şiddet örüntüleriyle bağlantısını silikleştirebileceğini ifade etti.

"Manevi şiddet dediğimiz zaman onların esasında dil ve din tarafından üretilmiş formlarından bahsediyoruz. (...) Sanki özgün şiddet biçimleriymiş ve alternatifleri olabilirmiş gibi davranıyoruz. Ben bundan o kadar emin değilim." (Akademisyen)

Odak grubu, örnekler doğrultusunda Türkiye bağlamında daha uygun bulunduğu din temelli/dinî istismar ve şiddet kavramlarını kullanma eğilimi gösterdi.

Kavramla ilgili bir diğer tartışma ise manevi istismar ve şiddetin yabancılığı hakkındaydı. "Dinî şiddet" kavramının kullanımı, istismar ve şiddetin kaynaklarına hem toplumsal yapılar hem de kurumlar olarak atıfta bulunduğu için daha somut bulundu. Ayrıca, yukarıda da belirtildiği üzere kavrama duyulan ihtiyacın ardında insanların deneyimlerini daha görünür kılmayı ve bunları politika geliştirme süreçleri ve sosyal hizmetler gibi araçlarla ele almayı amaçlayan pratik kaygılar mevcut.

"Direkt olarak aslında bu manevi şiddetin artık umarım yeni bir adını koyabiliriz. Çünkü çok yabancı geliyor kulağa ve bende karşılığını bulamıyor. (...) Türkiye'de bu kavramın varlığını aslında çok isteyen bir platformuz [Yalnız Yürümeyeceksin]. Çünkü (...) yaşadığımız şiddeti, bir baskıyı anlattığımız zaman bu, adı olmadığı için sanki 'aile içinde olur öyle şeyler' diye görülüyor. (...) Sanki bizim hissettiklerimiz anormalmiş gibi." (Aktivist)

Odak grubu katılımcıları, herkesin bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde bu şiddetin hem faili hem de mağduru olabileceğini vurguladı. Bu şiddet, toplumsal ve dinî normlara dayanan bireysel eylemlerde veya devlet yapıları, dinî topluluklar ve benzeri oluşumlar içinde kurumsallaşmış biçimlerde de vücut bulabiliyor. Katılımcılar, kişisel ve sistemsel şiddet arasındaki farklı dinamiklere dikkat çekerek ikisinin ayrı yaklaşımlar gerektirdiğinin altını çizdi. Devletin ve ebeveynlerin otoritesinin ardındaki niyeti ve farkı göz önünde bulundurmak gerekiyor. Literatürde sıklıkla dinî liderlerle sınırlanılan tanım için Türkiye bağlamında devletin asli rolü vurgulandı.

"Kötücül niyetle kesinlikle ayrı bir yere konması gereken bir şey. Yani hani hangisini hedef alacak bu kavram, hepsini birden mi alacak? Yani farkında dahi olmadan benim çocuğum cehenneme gitmesin diye çocuğuna dinî baskı uygulayan insanın uyguladığı şiddetle kendi dinî otoritesini kötülük için kullanan kişinin yarattığı şiddetin aynı şekilde isimlendirilmesinden emin değilim. Hükümet bunu [maneviyat terimini] direkt İslam'la eşdeğer

bir şekilde kullanıyor. Manevi eğitim, manevi değer kavramları altında. İslam dininin cebren endoktrinasyonu için kullanıyor." (Aktivist)

Temel meselelerden biri, olası yaptırımların muhatabıyla ilgiliydi. Bu noktada asıl tarafların devlet, kamu kuruluşları ve dinî liderler olduğu ifade edildi:

"Yani yapısal ve kurumsal olanların çok daha ciddi yaptırıma maruz kalması gerekiyor. Çünkü orada çok fazla insanı bir anda etkileyen şeyler oluyor. Kimler kullanıyor bunları? Bir kere siyasiler kullanıyor. Çok net bir şekilde dinî söylemleri özellikle kadın karşıtı. Tarikat liderleri kesinlikle kullanıyor. (...) Bar-tın'da devlet yurdunda her sabah kapıları çalıp öğrencileri sabah namazına kaldırıyorlarmış. Ezan bunun için var zaten. (...) Bu bir dinî şiddet." (Aktivist)

Manevi veya dinî şiddet olarak nitelendirilerek üzerinde durulan konular arasında, giyim, namaz kılma, Kuran okuma ve dinî sohbetlere katılma gibi dinin veya inancın dışavurum biçimleri yer aldı. Bu konular aşağıda ele alınacak.

3.4 Din veya inancı benimseme ve uygulama konusunda zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğü

3.4.1 Dinî kıyafetlere ilişkin zorlama: Başörtüsünün çıkarılması ve kullanımı

Tesettür veya daha spesifik olarak başörtüsü, özellikle 90'lardan itibaren Türkiye'deki İslami hareketin en önemli sembollerinden biri oldu. Çeşitli kaynaklarda aktarıldığı üzere, 1960'larda başörtüsü takan öğrencilerin sayısındaki ciddi artışla birlikte başörtüsü, kamu politikası açısından önemli meselelerden biri hâline geldi.¹³⁸ Meseleye ilişkin ilk adım 1980 darbesinin ardından atıldı.¹³⁹ Kenan Evren, birçok demecinde doğrudan hedef gösterdiği başörtülü kadınların kamu kurumlarında bulunmasının uygunsuz olduğunu öne sürdü. Kamu kıyafet yönetmeliklerindeki değişikliklerle beraber başörtülü kadınların kamu kurumlarında çalışması yasaklandı. İslami hareketin Türkiye'de güç kazanmasıyla birlikte bu konudaki gerilim daha da arttı. 28 Şubat 1997'deki muhtıranın ardından başörtüsü, üniversiteler dâhil tüm kamu kurumlarında yasaklandı. Yasak, AKP hükümetinin ilk sekiz yılında dahi devam etti. Yasalar değişirse de başörtülü kadınlar, başörtülerini çıkarmadan derslere girmeye teşvik edildi. 2011'de kademe kademe hafifletilmeye başlanan yasak artık kamu kurumlarında uygulanmıyor.¹⁴⁰

Odak grubu, çeşitli dinî istismar ve şiddet biçimlerine yönelik deneyimleri ile gözlemlerini paylaşmış olsa da belirleyici bir etmen olan tesettür ve başörtüsü, Türkiye'deki dinî şiddet deneyiminin anlaşılmasına yönelik temel semboller oldu.

Hem devletin, kadınları kamu kurumlarında başörtüsünün çıkarmaya zorlaması hem de ebeveynlerin kızlarını başını örtmeye zorlaması, dinî şiddet biçimleri olarak ni-

138 Örneğin: Doğruluk Payı, "Türkiye'de Başörtüsü Yasaklarının ve Düzenlemelerinin Geçmişi", 2022; Al Jazeera Türk, "Türkiye'de başörtüsü yasağı: Nasıl başladı, nasıl çözüldü?", 2013.

139 Sürece dair kronolojik bir bakış: Al Jazeera Türk, "Türkiye'de başörtüsü yasağı: Nasıl başladı, nasıl çözüldü?", 2013.

140 Konuyla ilgili bir makale: M. Göçgün ve S. M. Kaya, "Yüksek Öğretim Kurumlarının Uygulanan Başörtüsü Yasağı", ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi 5, no. 1, 2023.

telendi. Her iki durumda da otorite figürü konumundakiler, kendi dinî anlayışlarını kadınlar için mutlak doğru olarak dayatıyor. Başörtüsüne yönelik yasal kısıtlamalar, yerel mahkemeler ile Türkiye Anayasa Mahkemesinde görülen ve AİHM gibi uluslararası insan haklarına uyum denetimi mekanizmaları aracılığıyla birçok davaya konu oldu.¹⁴¹ Öte yandan başörtüsünün takılmasına veya çıkarılmasına yönelik gayriresmî zorlamalar yasal kovuşturmayaya tabi tutulmadığı için hiçbir normatif değerlendirmeye konu olmadı.

Bu şiddet inanılmaz küçük yaşlardan itibaren başlıyor. Kendi tecrübem 4 yaşından itibaren. Çocuklar istismara uğruyorlar, mesela 'başını ört', 'orani açma', 'bacağını açma' (...) Dini referans vererek, 'şunu yaparsan cehenneme gidersin', 'küfredersen cehenneme gidersin' gibi. Ailemin dayatmış veya söylemiş olduğu şeylerin aslında kitapta [Kuran] hiç yeri yok, hatta yapma diyor. Ama onlar 'ben istedim' demek yerine 'Allah istedi' diyorlar veya 'erkek istedi' yerine 'toplumsal cinsiyet rollerini ben değil daha büyük bir güç istiyor aslında' diyorlar. Referansı Allah'a veriyorlar ki bizi daha iyi baskılasınlar. Çünkü Allah'a karşı baş kaldırma gibi bir lüksümüz yok. (Aktivist)

Başını açan kadınların tümü olmasa da birçoğu, önemli toplumsal, ailevi ve psikolojik zorluklar deneyimiyor. Sıklıkla; başörtüsünü, kültürel veya dinî kimliğin ayrılmaz bir parçası olarak gören ailelerinin ve yakın çevrelerinin yoğun itirazlarıyla karşı karşıya kalıyorlar.¹⁴² Bazı aileler hayal kırıklığını veya toplumsal yargıya yönelik korkularını ifade ederek duygusal manipülasyona başvuruyor. Özellikle muhafazakâr çevrelerde kadınlar, inançlarından veya ahlaki değerlerinden vazgeçmekle suçlanarak sosyal çevrelerinden dışlanabiliyor ve bu nedenle suçluluk hissedebiliyor ya da manevi dünyasında çatışmalar yaşayabiliyor. Aile desteğine ihtiyaç duyan kadınlar, ailesinden uzaklaşması veya düşmanca tavırlarla karşılaşması durumunda, kendisini ekonomik olarak kırılgan bir durumda bulabiliyor. Bazı durumlarda, hem erkek hem de kadın dinî liderler veya topluluktaki önemli kişiler müdahale ederek kadınlara kararlarını yeniden düşünmesi konusunda ısrar edebiliyor. Başını açmayı seçen kadınların ruh sağlığına yönelik bir araştırma, kadınların başını açmaya karar verme sürecinde, başta aileleri olmak üzere yakın çevrelerine açılırken ve evlerinden başı açık bir şekilde çıkarken stres belirtileri gösterdiğini ortaya koyuyor. Bu belirtiler, travma sonrası stres belirtilerinin alt başlıkları olan aşırı uyarılma, tekrar deneyimleme ve bilişsel durum ile ruh hâlindeki olumsuz değişikliklerle benzerlik gösteriyor. Ayrıca travma sonrası stres semptomlarına yeme bozuklukları, psikosomatik ağrılar, dissosiyasyon ve intihar düşüncelerinin de eşlik ettiği de bulgular arasında.¹⁴³

2019'da ünlülerin on yıl önceki fotoğraflarını sosyal medyada paylaştığı #10yearchallenge akımı, Türkiye'de başörtüsünü çıkarmayı seçen kadınların kendi hikâyelerini paylaştığı bir platforma dönüştü.¹⁴⁴ Kadınlar, başörtülü ve başörtüsüz fotoğraflarını paylaşarak verdikleri mücadeleyi görünür kıldı. Bu durum, başörtüsünün takılması veya çıkarılmasının özgürlük bağlamındaki anlamına ilişkin farklı gö-

141 Diğerlerinin yanı sıra, AİHM, *Leyla Şahin/Türkiye*, Başvuru No. 44774/98, 2005.

142 B. Cebeci ve N. Mengü, "Herkes İstedığı Gibi Yaşamın: Türkiye ve İran'daki Kadınların Başörtüsü Çıkarma Deneyimleri", İletişim Yayınları, 2021.

143 H. K. Kara, "Başörtüsü Çıkarma Deneyimi Nitel bir Araştırma", 2022, s. 90.

144 Bianet, "Başörtülerini Çıkartan Kadınlar Mücadelelerini #10yearchallenge ile Duyuruyor", 21 Ocak 2019.

rüşlerin ifade edildiği birçok tepkinin yanı sıra dayanışma mesajları ve fotoğraflarını paylaşımlara yönelik eleştirilerle karşılandı.¹⁴⁵

Başını örtmek zorunda bırakıldığında 11 yaşında olan genç bir kadın, başörtüsü takma ve çıkarma hikâyesini bir haberde şöyle anlatıyor: "Çok ağladım. O zaman söyledikleri şeyse, 'Ağlaya ağlaya alışacak' oldu. Aynı yıl babam, okulu bırakmamı istedi. Ertesi yıl, 12 yaşımıdayken uzun pardösü giymem gerektiğini, artık yetişkin bir kadın gibi görüldüğümü söylediler." 2018 yılında bir evlilik yaşamış yetişkin bir kadın olarak boşandığını ve kızıyla birlikte yurt dışına taşındığını ifade ediyor: "Bu dünyada bir kız çocuğu daha büyütme istemedim. Çünkü Türkiye'de kalsaydım kızım 11 yaşına geldiğinde 'Artık büyüdün başını kapat' diyecekler. Benim kızım yaşından büyük gösteren bir çocuk, şu an 13 yaşında gösteriyor, yurt dışına taşınmamın ve başörtümü çıkardığımı babama açıklayamayışımın bir sebebi bu. Diğer sebep de kardeşim. Eğer babam benim açıldığımı duyarsa kardeşimi de üniversiteye göndermez."¹⁴⁶

20 yaşındaki bir kadının basına yansıyan hikâyesi, katı çevrelerinden ayrılıp bağımsızlık kazanmak isteyen gençlerin karşı karşıya kaldığı büyük ekonomik baskıları gözler önüne seriyor. Tarikatla ilişkili bir ailede büyüyen kadın, 13 yaşındayken kapanmaya zorlanması da dâhil olmak üzere ibadet konusunda gördüğü baskıyı anlatıyor. Artık bir üniversite öğrencisi olarak ailesiyle yaşamıyor ve günlük hayatında başörtüsü takmıyor olmasına rağmen, ekonomik kısıtlamalarla karşılaşmamak için ailesini ziyaret ettiğinde onların beklentilerini karşılamak zorunda hissettiğini belirtiyor. Bu uygulamaları açıkça reddetmesinin, eğitimi ve diğer temel ihtiyaçları için gereken finansal desteğin kesilmesi gibi ekonomik yaptırımlara yol açmasından çekindiğini aktarıyor. Bu doğrultuda ekonomik bağımlılık bir kontrol aracına dönüşerek bireyin kendi inançlarını ve tercihlerini tam anlamıyla ifade edebilme imkânlarını sınırlandırıyor.¹⁴⁷ Ekonomik açıdan ailelere bağımlı olmak, birçok kadının kısıtlayıcı normlardan uzaklaşmasının önünde önemli bir engele dönüşüyor.

Başörtüsüne ilişkin zorlama (kadınları kapanmaya veya başını açmaya zorlamak) sorununu, aile ve dinî topluluklar ya da inanç toplulukları bağlamında ele almanın basit olmadığı açıkça görülüyor. Kişisel irade, din veya inanç özgürlüğü ile ailevi ve toplumsal baskıların kesişimindeki karmaşık bir mesele olarak, çok katmanlı bir yaklaşım gerektiriyor.

3.4.2 Cemaat evleri ve yurtları bağlamında ibadete yönelik zorlamalar

Tarikat/cemaat yurtlarındaki ve evlerindeki deneyimler, büyük oranda erişilebilirlikten uzak olduğu için bilinmezliğini korumaya devam ediyor. Ancak devletin çocukları koruma ve onların güvenliğini sağlama yükümlülüğü, özellikle ebeveynlerinin rızasıyla dinî toplulukların (tarikat veya cemaat) gayriresmî yurtlarına kaydolan ve medreselere giden çocuklar söz konusu olduğunda büyük bir önem kazanıyor. Son yıllarda birçok yetişkin kadın ve erkek, çocukken yatılı Kuran kurslarına gittiğini ya da cemaat veya tarikatlara ait yurtlarda kaldığını söyleyerek yaşadığı deneyimleri paylaşmaya başladı. Bazı aşırı vakalar medyaya da yansıdı. Bu tesislere erişime yöne-

145 BBC Turkish, "Sosyal medyadaki #10YearChallenge'a Türkiye'de başörtüsünü çıkaranlar da katıldı", 19 Ocak 2019.

146 Bianet, "Babam Açıldığımı Duyarsa, Kardeşimi de Üniversiteye Göndermez", 11 Şubat 2018.

147 Evrensel, "Tarikat yurtlarında kalan genç kadınlar anlattı", 12 Ocak 2022.

lik kısıtlamalar ve ilişkili toplulukların şeffaflıktan uzak yapıları nedeniyle doğrudan gözlem veya erişim mümkün olmadı. Bu nedenle, değerlendirmemiz medyada yer verilen deneyimlere dayanıyor ve bir ön araştırma niteliğinde. Bu vakaların çoğu için kovuşturma yapılmadı. Aşağıda yer verilen beyanları doğrulama imkânımız olmadı ve bu uygulamalar; medrese, Kuran kursu veya yurt/öğrenci yatakhane bulunan tüm cemaat ya da tarikatlar için genellenemez. Öte yandan zorlama uygulamaları açısından, görüştüğümüz kişilerin anlattıklarıyla tutarlı bir şekilde yeterli düzeyde benzerlik barındırıyor. Doğrulama mümkün olmamakla birlikte; çevrimiçi forumlarda, cemaat/tarikat yurtlarında kalan kişilerin olumlu deneyimlerinin de yer aldığını belirtmek gerekiyor.¹⁴⁸ Ancak anlatılanların büyük bir kısmı, kamu görevlilerinin gerekli koruma önemlerini almasını, hesap verebilirlik ve denetim prosedürlerini uygulamasını, failerin adalete teslim edilmesini sağlamasını ve bunları kamuoyu karşısında belgelemesini gerektiriyor.

12 yaşındaki Abdülbaki Dakak'ın 2023'te Şanlıurfa'da bir medresede kaldıktan sonra bir ahırda ölü bulunması, çocukların korunmasına ve düzenlemelere tabi olmayan dinî kurumların rolüne yönelik önemli kaygılara sebep oldu. Abdülbaki, öğrencisi olduğu Menzil tarikatıyla bağlantılı olduğu iddia edilen gayriresmî bir medresede 19 çocukla birlikte kalıyordu. Aktarılanlara göre medreseden kaçmaya çalışmasına rağmen burada eğitim görmek konusunda ailesinden baskı görüyordu. Başta intihar olduğu düşünülen ölümü, olası istismar ve zorlamayla ilgili tartışmalara yol açtı. Daha sonra kurum yetkililerce kapatıldı ve kurumun imamı sorgulandı.¹⁴⁹ Bu raporun yazıldığı tarih itibarıyla dava hâlâ devam ediyor. Bu tür kurumların devlet denetiminde olmaması, çocukları koruma yasaları ve bu yasaların uygulanmasının yanı sıra Türkiye'deki dinî eğitime yönelik düzenlemelere ilişkin ciddi eksiklikleri ortaya koyuyor.

Türkiye'de medreseler

1924 yılında yürürlüğe giren 430 sayılı Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile medreseler kapatılmıştı. Ancak yasal bir çerçevesi olmamasına rağmen Türkiye'de Cumhuriyet döneminde açılan ve faaliyetlerine devam eden birçok medrese bulunuyor.¹⁵⁰ Bu kurumlar yatılı ve gündüzlü öğrencilere dinî eğitim veriyor. Türkiye'deki medreselerin ve öğrencilerinin sayısı tam olarak bilinmiyor. Ancak 2020 tarihli bir yüksek lisans tezine göre sadece Bitlis'te yaklaşık 600 öğrenci kapasiteli, mevcut öğrenci sayısı ise bundan daha az olan 13 medrese var. Medreselere yalnızca erkek çocuklar gidebiliyor.

Bir medresedeki önemli kişilerden olan seyda, medresenin işleyişine ilişkin tüm meseleleri denetleme ve düzenleme yetkisine sahip. Medreseye kaydolacak öğrencilerin kabulü veya reddi, gıda, barınma ve güvenlik, seydanın yetkisinde.¹⁵¹

DİB, 2012'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik "mele projesi" kapsamında yaklaşık 1000 medrese mezununu imam-hatip kadrolarına dâhil etti. Bu durum, bu gayriresmî kurumların belirli bir düzeyde tanındığının göstergesi niteliğinde.

148 Örneğin, <https://www.kizlarsoruyor.com/egitim-kariyer/q1570478-cemaat-yurtlarinda-kalan-var-mi>.

149 BBC Türkçe, "Şanlıurfa'da bir medresede ölü bulunan 12 yaşındaki Abdülbaki Dakak hakkında neler biliniyor?", 17 Haziran 2023.

150 İ. Ürek, "Günümüz Bitlis medreselerinde mantık eğitimi (Norşin Medreseleri örneği)", Yüksek Lisans Tezi, 2020.

151 Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi, "Türkiye'de Medreseler ve Dini Eğitim", 2016, s. 6.

Adını açıklamak istemeyen bir erkek, lise öğrencisiyken mecburen kaydolduğu bir tarikat yurdundaki deneyimlerini basınla paylaştı. Haberde, kayıtlı olduğu okulun bir yurdunun olmaması ve maddi koşulları nedeniyle özel bir öğrenci yurdunda kalmaya imkânı olmadığını belirtiyor. Anlattığı en önemli noktalardan biri, yurda kaydolurken ibadet etmediğini açıkça belirtmesine rağmen namaz da dâhil ibadetlere katılmaya zorlanmış olması: "İlk gün yurttan bulunan mescitte beni namazlara davet ettiler ancak ben 'namaz kılmadığımı, yurttan öğrencilerden sorumlu Yusuf Hoca'nın bilgisi olduğunu' söyledim. Ancak beni aşağılayıcı laflarla zorla namaza gönderdiler." 14 ila 17 yaşlarındaki öğrencilerin her sabah sert yöntemlerle uyanırıldığından da bahsediyor: "Sabahları her gün 05.00-05.30 gibi bağırarak, demir sopalarla ranzalara vurularak uyanırıldık." Ayrıca aktardıkları, topluluğun yurtlarının öğretmenlerin kendi ifadeleriyle de doğruladığı yasa dışı statüsünü ortaya koyuyor.

Öğrenciler tarafından devlet denetimi ve yaptırımları sorulduğunda, öğretmenlerden şu yanıt alınmış: "Allah bizimle, devlet kim oluyor ki?" Bunlara ek olarak, yurt binasına devlet memurları ve siyasilerin defalarca ziyarete geldiğine şahit olduğunu ifade ediyor.¹⁵² Bu deneyim, devlet yetkililerinin yetersiz denetimi ve gerekli koruma mekanizmalarının eksikliği gibi önemli sorunları gözler önüne seriyor.

Üniversite öğrencileri de benzer zorlamalara maruz kalıyor. Yasalar nezdinde çocuk sayılmasalar bile devletler, bu öğrencilerin de zorlamaya maruz kalmasını engellemekle yükümlü. Türkiye'de dinî şiddet kavramı kapsamındaki trajik vakalardan biri, Elazığ'daki bir tarikat evinde yaşayan başarılı bir tıp fakültesi öğrencisi olan Enes Kara'nın intiharı oldu. Bu olay, kamuoyunda geniş çaplı bir infiale sebep olarak tarikatların ve cemaatlerin eğitimdeki rolünün denetlenmesine yönelik talepleri yeniden gündeme getirdi.¹⁵³

Kara, intihar etmeden önce ibadetlere katılması için gördüğü baskılardan bahsederek kendisini özgür hissetmediğini ve hayatının anlamını yitirdiğini ifade ettiği bir video paylaşmıştı. Kara'nın intiharı, dinî istismar ve şiddetin yol açabileceği en kötü olasılıklardan birini temsil eden çarpıcı bir sembole dönüştü. Ayrıca bu tür durumlarda kadınlar ve kız çocuklar daha dezavantajlı olsa da başta gençler olmak üzere erkeklerin de bu tür bir şiddetin hedefi olabileceğini gösteriyor. Bu olay, gençlerin kırılğan durumunu ve genç yetişkinlere bütçelerine uygun barınma imkânları sunmanın önemini ortaya koyuyor.

Yetkililer, buna benzer dinî istismar ve şiddet vakalarını sıklıkla "münferit" veya "istisnai" olarak nitelendirerek örtbas etmeye ya da önemsizleştirmeye çalışıyor. Öte yandan bir çevrimiçi blog, bir dernek ile bir platform gibi farklı yapılardan verdiğimiz örnekler ve toplumda geniş bir yankı bulan trajik intihar vakası, bu tür vakaların münferit ya da olağan dışı olmadığını gösteriyor. Bu nedenle özellikle de politika geliştirme bağlamında dinî şiddetin ayrı bir sorun olarak tanınması gerekiyor.

152 Sol Haber, "Süleymanlıların yurdunda kalan öğrenci anlatıyor: Zorla namaz, şiddet, Atatürk portresine tükürük", 18 Ocak 2022.

153 BBC Türkçe, "Enes Kara: Tıp öğrencisinin cemaat yurdunda intiharının ardından tepkiler", 11 Ocak 2022.

Din veya inanç toplulukları içinde koruma

Din veya inanç toplulukları; saygı, koruma ve desteğin ön planda olduğu ortamlar yaratarak, topluluklarındaki kırılgan durumdaki bireylerin korunmasında önemli bir rol oynayabilir:

Bu topluluklar:

- dinî faaliyetlere veya ibadetlere katılımın gönüllülük esasına bağlı ve zorlamadan uzak olmasını sağlayarak bireylerin iradesine saygı gösterebilir;
- kabul edilebilir davranışlar hakkında açık yönergeler ve şiddete yönelik mekanizmalarla zorlama veya şiddeti önlemek üzere politikalar belirleyebilir;
- uygulamaları izleyecek, şikâyetleri inceleyecek ve koruma politikalarına uyulduğundan emin olacak bağımsız denetim organları kurabilir;
- liderler, öğretmenler ile mensuplara hassasiyetleri, zorlamayı ve şiddeti tespit edip bunlara yönelik müdahalelerde bulunmaları için kapsamlı eğitimler vererek hesap verebilirlik ilkesine bağlı bir kültürü destekleyebilir;
- mensupların endişelerini dile getirirken veya istismarları bildirirken damgalanma ya da misillemeyle karşılaşma korkusu duymadan güvende hissedebilecekleri bir kültürü teşvik edebilir ve bunu isimsiz ihbar mekanizmalarıyla destekleyebilir.

Odak grubu katılımcılarından biri, bir tarikat yurdunun/evinin sorumlusu olarak çalıştığı dönemde burada kalanlara dayatılan, sinemaya gitmek gibi gündelik faaliyetlerle ilgili kısıtlamaları örnekledi:

Mesela anlaşmalarımızdan biri [yurtta/evde kalan öğrencilerle] sinemaya gitmemekti. Bir süre sonra bu anlaşmaları anlamsız bulmaya başladım. Yani birinin üniversiteyi kazanıp sinemaya gidememesini anlayamıyordum. Kendi kafamda oturmayan bir şeyi de bir öğrenciye, bir genç kıza anlatmak hakikaten benim için inanılmaz zor olmaya başladı. Bu sefer sinemaya gizlice hep beraber gitmeye başladık. Bağımsız sinema okumalarına giderdik gizli gizli ve yani bunu cemaatin hocası yapıyordu. Bunları yaparken kadınlarla sohbetlere de gidiyordum. Sohbetlerde kadınların erkeklerle ilişkileri, kocalarıyla ilişkilerini anlatmam isteniyordu ama orada da tıkanıyordum. Mevcut ezberlediğim hadislerin hepsi erkeğin rızasını gözeten hadislerdi. (Aktivist)

Bir kadının bir haber platformunda anlattıkları, Türkiye'deki dinî kurumlarda kökleşen şiddet katmanlarını göz önüne sererek manevi, duygusal ve fiziksel şiddete dikkat çekiyor. Aktardığı ayrıntılı hikâye, çocukların katı disipline tabi tutulduğu Kuran kurslarındaki deneyimleriyle başlıyor: "Sabah namazından önce soğuk ve karanlık bir yerde, demir ranzalara gürültü çıkarsın diye vurulan anahtarların sesiyle ve bağırışlarla gözünüzü açardınız. Asker gibi kalkardınız – kalkmazsanız cezası vardı."¹⁵⁴ Toplumsal cinsiyet rollerine katı bir bağlılığın dayatıldığını ve bunun ataerkil düzeni güçlendirdiğini vurguluyor. Kadınların, aile onurunun koruyucuları olarak sembolize edildiğini ve görevlerinin bakım vermekle sınırlandırıldığını anlatıyor: "Kadının en

¹⁵⁴ Medyascope, "Güneşin altındaki bütün cemaatlerin içine girip çıkma bahtına ermiş bir kadın anlatıyor", 23 Aralık 2022.

kutsal görevi anneliktir ve başlıca yeri evidir." Ayrıca, eşarbını yanlış bağladığı için öğretmeninin bağırduğu ve iteklediği bir kız çocuğun "korkudan kaskatı olmuş beyaz yüzü"nden bahsediyor. Sözlü şiddet ve duygusal istismar örnekleri olan bu vakalar, suçluluk ve utanç duygusunu da tetikliyor.¹⁵⁵

Dinî baskı iddialarının cemaat veya tarikat yurtlarıyla sınırlı kalmayıp devlete ait öğrenci yurtlarını da kapsadığını gösteren, basına yansıyan başka bir vaka ise zorlama ile sindirmeye yönelik endişe verici bir örüntüyü gözler önüne seriyor. Selahattin Aktar Öğrenci Yurdunda kalan öğrenciler, yurt müdürü tarafından namazlara katılmaya zorlandıklarını, katılmadıkları zamanlarda ise şiddet ve tehditle karşılaştıklarını iddia etti. Öğrencilerden biri, ibadet faaliyetlerine katılmadığı için tokatlandığını ve resmî belgelerinin reddedildiğini anlattı.¹⁵⁶

Bu tür vakalar, yetkinin kötüye kullanımına ve kişisel özgürlüklerin açıkça ihlaline işaret ediyor. **Eğitim kurumlarındaki yetki sahibi kişilerin dinî ve kişisel ideolojileri dayattığı geniş çaplı güç istismarlarının da yansıttığı üzere, öğrencilere güvenli bir ortam sağlama konusunda sistemli bir yetersizlik olduğu açıkça görülüyor.** Bu nedenle, öğrencilerin güvenli barınma imkânlarına erişiminin ve haklarının korunmasının sağlanabilmesi için etkili denetim ve hesap verebilirlik mekanizmalarına yönelik acil bir ihtiyaç var.

Mağdurların desteklenmesi

Devletlerin temel insan haklarını koruma ve destekleme yükümlülüğü nedeniyle, din veya inanca sahip olma ya da uygulama özgürlüğü hakkını ihlal eden zorlamalara maruz kalan mağdurlara destek sağlanması hayati bir önem taşıyor. Bu türden destek mekanizmaları, bireylerin kendi iradeleri yok sayılarak inanç ve uygulamalara uyum sağlamaya zorlandığı baskılar nedeniyle zedelenen bireysel onurunu da koruyor. Mağdurlara destek sunulması, onların iradelerinin onarılmasını ve doğuştan gelen onurunun yeniden teslim edilmesini sağlıyor:

İnsan hakları standartları genelindeki temel ilkeler¹⁵⁷

- 1. Adalete erişim:** Mağdurlar, yargısal ve idari çözümler için eşit erişim imkânına sahip olmalı.
- 2. Onarım:** Mağdurlar için eski hâlin iadesi, tazminat ve rehabilitasyona erişim mümkün olmalı.
- 3. Katılım:** Mağdurlara yasal süreçlerde bilgilendirilme, danışılma ve duyulma hakkı sunulmalı.
- 4. Koruma ve yardım:** Devletler, kovuşturma sırasında ve sonrasında mağdurların güvenliğini ve iyi durumda olmasını sağlamalı.
- 5. Ayrımcılık yasağı:** Destek verilirken etnik köken, ırk, cinsiyet, yaş, göçmenlik statüsü veya diğer niteliklere dayalı ayrımcılık yapılmamalı.

155 A.g.k.

156 Başka Gazete, "Bursa'da Milli Eğitim'e bağlı öğrenci yurdunda namaz baskısı iddiası", 24 Kasım 2023.

157 BM Genel Kurulunca 29 Kasım 1985'te ve 40/34 sayılı kararla kabul edilen "Nüfuzun Kötüye Kullanılması ve Suç Mağdurları için Temel Adalet İlkeleri Bildirgesi"; Avrupa Konseyininin 24 Aralık 1983 tarihli "Şiddet Suçu Mağdurlarının Zararlarının Tazmini Avrupa Sözleşmesi".

Barnahaus modeli: Adalet ve korumaya çocuk odaklı bir yaklaşım

"Çocuk evi" anlamına gelen Barnahaus; emniyet, ceza adaleti, çocuk koruma ve sağlık ile ruh sağlığı hizmetleri uzmanlarının tek bir merkezde bir arada çalıştığı, çocuk dostu ve multidisipliner bir ortam sağlıyor. Çeşitli Avrupa ülkelerinde uygulanan model, şiddet vakalarına dâhil olan çocuklar için etkili bir adalet ve koruma sağlarken travmayı da en aza indirmeyi amaçlıyor. Modelin temel unsurları arasında çocuk koruma hizmetleri ve çocuk dostu adli görüşmelerin yanı sıra sağlık ve ruh sağlığı muayenesi ve tedavisi yer alıyor. Barnahaus, hizmetlerini devlet sistemlerine entegre ediyor ve kaydedilen görüşmelerin mahkemede delil olarak sunulmasına imkân tanıyarak mahkemede çocukların ifadesine başvurma ihtiyacını azaltıyor. Bu model, çocuğun ihtiyaçlarına özel olarak uyarlanmış koordine girişimler sunarak çocuğun yüksek yararını öncelikli olarak göz önünde bulunduruyor.¹⁵⁸

3.5 Sonuç tespitleri ve tavsiyeler

Uluslararası insan hakları hukuku, kişinin inanma veya inanmama hakkını zedeleyecek zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğünü ve kişinin kendi dinine veya inancına aykırı bir şekilde hareket etmesine ilişkin zorlamaya tabi tutulmama özgürlüğünü mutlak surette koruyor. Kadınları ve çocukları korumaya yönelik etkili uluslararası insan hakları standartları, zorlama bağlamında da aynı derecede önem taşıyor. Türkiye'nin hem uluslararası insan hakları konusundaki yükümlülükleri hem de zorlama karşısındaki anayasal koruma güvencesi, bu taahhütlerin tam anlamıyla yerine getirilmesini sağlamaya yönelik normatif gereklilikleri ortaya koyuyor. Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu, din ve inanç topluluklarının dini veya inancı ibadet, öğretim, uygulama, ritüel ve törenler yoluyla açıklama özgürlüğünü koruyor. Bu özgürlük, başka hakların yanı sıra yardım kurumları kurmayı ve işlerinde özerkliği de kapsıyor. Ancak bu hak mutlak değil, sınırlamaya tabi tutulabilir ve zorlamayı meşrulaştıramaz. Ebeveynler, çocuklarını kendi dinî veya felsefi inançlarına uygun şekilde yetiştirme hakkına sahip olmakla birlikte, bu hak bir açık çek niteliğinde değil. Ebeveynlerin, çocuğun gelişen yetenekleriyle bağdaşır bir şekilde kendi düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğü hakkını kullanmasına destek olması ve birincil önceliğin, çocuğun en yüksek yararı olması gerekiyor.

Kamu yetkilileri, din veya inanç toplulukları, aileler, eşler veya partnerler de dâhil herkes, zorlama etmeni ya da faili olabiliyor. Öte yandan **bireyleri zorlamaya karşı korumak için zorlamanın önlenmesi, bir ihlal durumunda yaptırım uygulanması ve mağdurlara destek sağlanması gibi tüm gerekli önlemleri almak nihayetinde devletlerin sorumluluğunda.**

Hakkında daha fazla tartışılması gereken görece yeni bir kavram olmasına rağmen dinî şiddet ve istismarın, yukarıda değinilen meseleler ışığında Türkiye için anlamlı olduğu görülüyor. Odak grubu da Türkiye bağlamında bu kavramla ilişkilendirilebilecek birçok vakayı kolaylıkla örneklendirdi. Dinî şiddet ve istismar, varlığını yanı başımızda sürdürüyor. Ancak bu tür vakaların din bağlamında tartışılması, "hassasiyetler" nedeniyle olumsuz tepkilere ve itirazlara yol açabildiği için zorluklar barındırıyor.

158 Barnahaus Network, [About Barnahaus \(Barnahaus Hakkında\)](#).

Bununla birlikte, odak grubu katılımcılarından birinin de belirttiği üzere dinî şiddet ve istismar mağdurları için olası bir destek ve mücadele zemini yaratabilmek açısından sorunun adını koymak büyük bir önem taşıyor.

Dinî şiddet ve istismarı önlemek ve bu eylemlerin mağdurlarını desteklemek için dikkate alınması gereken çok yönlü faktörler mevcut. Bu faktörlerden bazıları, Türkiye bağlamında uzun vadeli olasılıklar sunarken bir kısmı ise savunucular ve sivil toplum gibi farklı aktörler tarafından uygulanabilir.

Başörtüsü takmak zorunda bırakılan veya başörtüsünü çıkarmak istediğinde baskıya maruz kalan kadınların anlattıkları, bu tür bir zorlamanın neden olduğu derin duygusal, psikolojik ve ekonomik zararlara dikkat çekiyor. Genç kızların erken yaşta örtünmeye zorlanmasından kadınların başını açmayı seçtikten sonra ailesinden dışlanması, ekonomik olarak kırılma yaşaması ve hatta ruh sağlığıyla ilgili zorluklar yaşamasına uzanan bu deneyimler, kadınların bedenleri ve tercihleri üzerindeki kontrolün yaygınlığını gözler önüne seriyor.

Sonuç olarak bu zorlukların ele alınması için insan hakları standartlarına bağlı ve kişisel iradenin korunmasını önceleyen çok yönlü bir yaklaşım gerekiyor. Paydaşlar, zorlamanın hem resmî hem de gayiresmî mekanizmalarını tespit ederek, kapsayıcı diyaloglara teşvik ederek ve kadınlar ile genç yetişkinlerin bağımsızlık mücadelelerini destekleyerek dinî zorlama veya şiddeti sürdüren yapıların ortadan kaldırılmasına katkıda bulunabilir.

Tarikat ve cemaat yurtları ile evlerindeki zorlama deneyimleri, çocuklar ve genç yetişkinler başta olmak üzere kırılma durumundaki bireylerin korunması konusunda önemli eksikliklere işaret ediyor. Düzeyi ve bağlamı açısından farklılık göstermekle birlikte anlatılanlar, zorlamaya ve şiddete yönelik tekrar eden örüntülere işaret ediyor. Kamu yetkililerinin bu duruma acilen kulak verip müdahale etmesi gerekiyor. **Anlatılanlar, düzenlemelere tabi olmayan bu ortamların, genellikle dinî otorite altında bireylerin iradelerinin yok sayıldığı ve manevi/dinî, duygusal ve zaman zaman fiziksel şiddete maruz bırakıldığı alanları nasıl yarattığını gözler önüne seriyor.**

Bu tür vakalar, yetkililerce sıklıkla münferit veya istisnai olduğu gerekçesiyle önemsizleştiriliyor ve bunun sonucunda vakaların yaygınlığı ve sistemli yapısı örtbas ediliyor. **Bu meselelere eğilmek için yurtlarda ve dinî cemaat evlerindeki dinî şiddet ve zorlamanın, acil politika tartışmaları ve çözümler gerektiren kendine özgü bir sorun olarak açıkça tanınması gerekiyor.** Hesap verebilirlik ve şeffaflık, zorlamaya zemin hazırlayan ortamların ortadan kaldırılmasında hayati bir önem taşıyor. Bu, din veya inanç topluluklarının yardım faaliyetlerini şeffaflıkla yürütmelerine imkân tanıyacak tüzel kişilik statüsüne sahip olmaları için yasal bir çerçeve oluşturmayı, erişilebilir ihbar mekanizmaları sağlamayı, failleri sorumlu tutmayı ve Türkiye'nin uluslararası insan hakları standartları doğrultusundaki yükümlülüklerine uygun güvenlik önlemleri almayı kapsıyor.

YASAL VE POLİTİKA TEMELLİ TAVSİYELER

- Avrupa Konseyinin Çocukların Cinsel Sömürü ve Cinsel İstismara Karşı Korunması Sözleşmesi onaylanmalı.
- Zorlamanın, şiddetin veya kadınlar ile çocuklara yönelik istismarın ihbar edilmesine teşvik eden yasalar çıkarılmalı.
- Uzmanlara yönelik gizlilik kurallarının, zorlama veya şiddet şüphelerinin bildirimini engellemediğinden emin olunmalı.
- Din veya inanç topluluklarının tüzel kişilik statüsü edinmesine ve dinî yardım faaliyetlerini hesap verebilirlik ve şeffaflık ilkelerine tabi bir şekilde yürütmesine imkân tanımak için mevzuatta yapılacak değişikliklerle din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu güçlendirilmeli.
- Tescil, denetim ve isimsiz ihbar mekanizmaları aracılığıyla dinle ilişkili okullar da dâhil olmak üzere eğitim kurumlarına yönelik düzenlemeler ve denetimler güçlendirilmeli.
- Kutsal metinlerin farklı yorumlarını benimseyen ve hâkim din öğretilerine eleştirel yaklaşması muhtemel bireylerin ifade ve din veya inanç özgürlükleri korunmalı.

MAĞDURLARIN DESTEKLENMESİ VE KORUNMASINA YÖNELİK TAVSİYELER

- Mağdurlara gizlilikleri korunarak tavsiye ve destek sunulmasını amaçlayan yardım hatları ve diğer bilgi hizmetleri tesis edilmeli.
- Mağdurlara adli hizmetler ve psikososyal iyileşme için erişim imkânları sağlanarak hem kısa hem de uzun vadeli destek sunulmalı.
- Güvenli ve bağımsız barınma imkânları sunmak için devlete ait yurtların sayısı artırılmalı.
- Sivil toplum kuruluşlarının rehberliğiyle dinî şiddet mağdurlarına özgü ihtiyaçlar belirlenmeli ve destek hizmetleri buna uygun bir şekilde geliştirilmeli.

EĞİTİM VE KAPASİTE GELİŞTİRMEYE YÖNELİK TAVSİYELER

- Kamu yetkilileri; din veya inanç özgürlüğü, insan hakları ve şiddetsiz iletişim konusunda eğitilmeli.
- Dinî baskı ile şiddetin izlenmesi ve ele alınması için kadın ve insan hakları kuruluşlarıyla iş birlikleri teşvik edilmeli.
- Dinî istismar ve şiddete karşı savunuculuk yapan platformlar, politikalar ve mağdur desteği programları geliştirme konusunda desteklenmeli.

KAPSAYICI VE TARAFSIZ DİN EĞİTİMİNE YÖNELİK TAVSİYELER

- Kamu kurumlarında veya özel kurumlarda verilen din veya inanç eğitimlerinin, uluslararası insan hakları standartlarına uygun olması sağlanmalı.

DİNİ TOPLULUKLARIN DÜZENLEMeye TABİ TUTULMASI VE ŞEFFAFLIĞININ SAĞLANMASINA YÖNELİK TAVSİYELER

- Dinî topluluklar, eğitim süreçlerinde şeffaflık sağlanması için kurumsallaştırılmalı ve resmî statüye kavuşturulmalı.
- İstismarın önlenmesi için dinî otorite pozisyonlarındaki bireyler izlenmeli ve aleyhlerindeki şikâyetler soruşturulmalı.
- DİB'in görev kapsamı, farklı İslam yorumlarını yansıtacak ve din veya inanç özgürlüğü ile cinsiyet eşitliğini koruyacak şekilde genişletilmeli.

VERİ TOPLAMA VE KAMUOYU TARTIŞMALARINA YÖNELİK TAVSİYELER

- Dinî istismar ile şiddetin analiz edilmesi ve savunuculuk çalışmalarına rehberlik sunulabilmesi için Türkiye bağlamına uyarlanmış kapsamlı veriler toplanmalı.
- Hayatın çeşitli alanlarındaki dinî baskı ve şiddet izlenmeli ve elde edilen bulgular, politika geliştirme süreçlerine dâhil edilmeli.
- Ev içi ve cinsiyet temelli şiddet başta olmak üzere dinî şiddete dair sivil toplum aktörleriyle yapılacak kamuoyu tartışmaları teşvik edilmeli.

4. Din veya inanç özgürlüğü bağlamında ifade özgürlüğünün korunması

4.1 Giriş ve metodoloji

Bu çalışmanın odağında Türkiye'deki dinsel eleştiri yasakları yer alıyor.¹⁵⁹ Dinsel özgürlükler, modern demokrasilerde korunan temel insan haklarından biri olsa da bu özgürlüklerin sınırları ve kapsamı tartışılmaya devam ediliyor. Bu bağlamda **dinsel eleştirinin yasaklanması, yalnızca ifade özgürlüğünü zayıflatmıyor. Aynı zamanda, bireylerin inançlarını sorgulama, eleştirme ve bu inançları yeniden değerlendirme haklarını da kısıtlıyor.** Bu yasaklar, bireyin özgür düşüncesiyle gelişmesinin önünde önemli bir engel teşkil ederken toplumsal ilerlemenin de önüne set çekiyor.

Türkiye'de din veya inanç özgürlüğü ile dinsel eleştiri arasındaki sınırları inceleyen bu çalışma, temelde yargı ve idare kararlarına odaklanıyor. Fakat AYM kararları hariç, yüksek yargı ve derece mahkemesi kararları şeffaf bir şekilde erişime açık değil. Bu nedenle, AYM dışındaki yargı organları kararlarının tamamı taranamadı. İlgili kararlara, bazı ücretli karar arama sitelerinden, literatürdeki aktarımlardan ve haberleştirilmiş davaların avukatlarıyla iletişim kurularak ulaşıldı. Bu kısıtlılık, hukuki durumun tümüyle ortaya konulmasını engellese de konuyla ilgili genel resmi gösterecek kararlar kullanıldı ve bu içtihatlar sorgulayıcı bir yaklaşımla aktarıldı. Bu şekilde, genel ve eleştirel perspektiften bir değerlendirme sunuldu. Bulgulara ve tavsiyelere, sonuç bölümünde yer verildi.

4.2 Kavramsal açıklamalar

Bu bölümde, çalışmaya konu anahtar kavramların anlamı ele alınıyor. Bu bakımdan, çatıştığı zaman zaman varsayılan ifade özgürlüğü ve din veya inanç özgürlüğü kavramlarıyla başlamak gerekiyor.

4.2.1 İfade özgürlüğü

İfade özgürlüğü, temel bir insan hakkı ve BM'nin değer atfettiği tüm özgürlüklerin mihenk taşı.¹⁶⁰ Her insanın gelişimi ve ilerlemesi için temel koşullardan ve demokratik toplumun başlıca kurucu öğelerinden birini oluşturuyor.¹⁶¹ Bu kavramın içinde geçen "ifade" sözcüğü, düşüncenin her türlü dışı vurumunu kapsıyor. Bu açıdan örneğin, klasik yazılı anlatımların yanı sıra; resim, fotoğraf, şarkı, karikatür, tiyatro piyesi, bildiri, SMS mesajı, ticari reklam, kıyafet veya çıplaklık, hatta bazen vandalizm sınırındaki saldırı biçimleri dahi birer "anlatı" sayılabilir. Dolayısıyla bunlar da ifade özgürlüğü kapsamında görülebilir.¹⁶²

¹⁵⁹ Metin hazırlanırken görüş ve katkı sunan Dr. Mine Yıldırım ile Ar. Gör. Ceren Hilal Günaydın'a ve Ar. Gör. Furkan Yılmaz'a teşekkür ederim.

¹⁶⁰ BM Genel Meclisi Tavsiye Kararı, 1946.

¹⁶¹ AİHM, *Handyside/Birleşik Krallık*, B. No. 5493/72, 7 Aralık 1976, para. 49.

¹⁶² Ayrıntıları ve örnekleri için bkz. T. Şirin, "Türkiye'de Düşüncenin Tutsaklığı-2", Tekin Yayınevi, 2021, s. 38-46.

İfade özgürlüğü hakkı sınırsız bir hak değil. Bu hakka yönelik müdahaleler, kanuni ve meşru amaçlar temelinde, demokratik toplum düzeninde gerekli sayılabilecek ölçülü nitelikler taşıdığı sürece haklı olabilir. Sınırlamanın meşru amaçları, Anayasa'nın 26. maddesinin 2. fıkrasında ve AİHS'in 10. maddesinin 2. fıkrasında sayılıyor.

Her anlatım, prensip itibarıyla ifade özgürlüğü "kapsam"ında. Bir anlatımın ifade özgürlüğü kapsamında olması, ona yönelik müdahalenin haklı çıkıp çıkmayacağını garanti etmiyor. Bir tutumun ifade özgürlüğü "kapsam"ında sayılmaması, ifade özgürlüğünün haklı çıkarılabilir biçimde sınırlandırılmasından ise iki açıdan farklı:

1. Örneğin bir kişinin bira içme davranışı özel bir bağlam yoksa bir ifade olarak değerlendirilemez. Dolayısıyla, bu davranış ifade özgürlüğü "kapsam"ında sayılamaz.
2. İnsan hakları hukukunun hakkın kötüye kullanılması (AİHS 17. madde, Anayasa 14. madde) olarak kabul ettiği bazı davranışlar, soyut bir ifade gibi görünse de özgürlük düşmanı olmasından dolayı kategorik olarak kapsam dışında sayılır.

Yine benzer şekilde, BM MSHS 20. maddesinde ifade özgürlüğü açısından kategorik olarak "kapsam dışı" bırakılan durumlar açıkça sayılıyor. Söz konusu hükümler ve bakış açısı, "her türlü savaş propagandası, ulusal, ırksal veya dinsel nefretin ayrımcılık, düşmanlık ya da şiddete kışkırtma şeklini alacak biçimde savunulması"na denk düşen dışavurumların ifade özgürlüğü kapsamında olmadığını gösteriyor.

4.2.2 Din veya inanç özgürlüğü

Din veya inanç özgürlüğü kavramının içinde geçen din veya inanç sözcüklerinin hukuksal karşılığını ortaya koymak kolay değil. AİHM, kişisel veya kolektif bir inancın, belli bir mantık, ciddiyet, tutarlılık ve önem düzeyine ulaşması kaydıyla, "düşünce, vicdan ve din özgürlüğü" kapsamında olacağını ifade ediyor.¹⁶³ Mahkeme bu koşullar karşılandığında, tarafsızlık ve yansızlık görevi uyarınca devletin dinî inançların meşruiyetini veya bu inançların ifade edilme biçimlerini değerlendirme yetkisi olmadığı kanaatinde.¹⁶⁴ **AİHM'e göre devlet, din alanındaki herhangi bir tartışmaya girmez, herhangi bir dinin merkezinde hangi ilke ve inançların yer aldığını belirlemez ya da dinî meselelere ilişkin başka herhangi bir yorumda bulunamaz.**¹⁶⁵ Bu açıdan, belirli bir dinin tarihsel temellerine ve o dinin takipçilerinin taleplerine dair tartışmalar, bu inançların dinî niteliklerini inkâr etmek için yeterli sayılmaz. Yani, din veya inanç topluluğunun kendi içindeki tartışmaları veya devletin bu konudaki yaklaşımı belirleyici değil.¹⁶⁶

Din veya inanç özgürlüğü kavramı genellikle düşünce, vicdan ve kanaat özgürlüğü kavramlarıyla birlikte anılıyor. Bu kavramların birlikteliği, söz konusu özgürlük kümesi içinde, din veya inançla ilgili ama dinin dışındaki yaklaşımların da yer aldığını gösteriyor. AİHM de Sözleşme'nin 9. maddesinin "dinî inançlara sahip olma ya da **olmama**

¹⁶³ *Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, B. No. 48420/10, 59842/10, 51671/10 ve 36516/10, 15 Ocak 2013, para. 81.

¹⁶⁴ A.g.k., para. 81.

¹⁶⁵ *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* [BD], B. No. 62649/10, para. 69.

¹⁶⁶ *Ancient Baltic Religious Association "Romuva"/Litvanya*, B. No. 48329/19, 8 Haziran 2021, para. 118-119.

ve bir dini uygulama ya da **uygulamama** özgürlüğünü" içerdiğini ifade ediyor.¹⁶⁷

Bir çatı kavram olarak din veya inanç özgürlüğü, Alman literatüründe "negatif din özgürlüğü" (*negative Religionsfreiheit*) ve "pozitif din özgürlüğü" (*positive Religionsfreiheit*) kavramlarıyla ele alınıyor.¹⁶⁸ Bu ayrımın İngilizce literatürdeki karşılığının Türkçeye birebir çevirisi "din özgürlüğü" (*freedom of religion*) ve "dinden özgürlük" (*freedom from religion*).¹⁶⁹ Bunlardan ilki, bir din veya inancın gereklerini yerine getirebilmek ile ilgiliyken, ikincisi dinsel dayatmalardan özgür olmayı ifade ediyor.

Bu çalışmada din veya inanç özgürlüğü, kavramın pozitif anlamının yanı sıra negatif anlamını da içerecek şekilde kullanılıyor. Ayrıca içtihatça açıkça ortaya konduğu üzere, din veya inanç özgürlüğünün dinleri veya inançları değil, gerçek veya tüzel kişileri koruması temel alınıyor.¹⁷⁰

Din veya inanç özgürlüğünün, kişilere "dinsel duygularının incitilmesinden korunma hakkı" sağlayıp sağlamadığı çokça tartışmalı. Öğretide din veya inanç özgürlüğünün böylesi bir güvence getirmediği yönündeki görüş dikkat çekiyor.¹⁷¹ Bu bağlamda, AİHM'in de şimdiye kadarki içtihadında, kişilerin dinî duygularının incitilmesini kapsayan hiçbir başvuruyu (henüz) kabul edilebilir bulmadığı ve (yine henüz) bir ihlal sonucuna ulaşmadığı görülüyor. Buna karşılık AİHM, ifade özgürlüğü ihlali iddiası içeren başvurularda, "dinî duygulara saygı"yı 9. maddenin kapsamında sayıyor ve ifade özgürlüğüne yönelik müdahalenin meşru amacını değerlendirirken bunu dikkate alıyor.¹⁷² AİHM'in içtihadi birikimi, dinî duyguların korunmasının iç hukukta bir hak olarak tanınmasında sorun görülmediğini ve bu hakkın korunması için yapılan müdahalelerin meşru sayılabileceğini gösteriyor. Hatta Sözleşme'nin 9. maddesindeki güvencelerle yakından ilişkili olduğunu net biçimde ortaya koyuyor.

Türkiye özelinde, 1982 Anayasası "dinsel duygular" kavramına yer veren tek anayasa. Ne var ki, Anayasa'nın başında geçen "laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı" ifadesi, bu duyguları din özgürlüğü içinde saymak için değil, laiklik ilkesini pekiştirmek için kullanılıyor. Yine, TCK'de dolandırıcılık suçunun "dinî inanç ve duyguların istismar edilmesi suretiyle" işlenmesi, "nitelikli dolandırıcılık" olarak sayılıyor.¹⁷³

Bu veriler, ne kadar tartışmalı olursa olsun, dinî duyguların yürürlükteki hukuk düzenlerinde yok sayılmadığını gösteriyor.

167 AİHM, *Leyla Şahin/Türkiye* [BD], B. No 44774/98, para. 104, 10 Kasım 2005.

168 Bkz. H. Bielefeldt, "Streit um die Religionsfreiheit: Aktuelle Facetten der internationalen Debatte", Friedrich-Alexander Universität Erlangen, 2012, s. 17; H. Bielefeldt, "Misperceptions of Freedom of Religion or Belief", 35:1 Human Rights Quarterly, 2013, s. 49.

169 Bkz. T. Şirin, "İfade Özgürlüğü, Dinin veya Dini Duyguların Korunması Amacıyla Sınırlanabilir mi?", Anayasa Hukuku Dergisi, 5(10), 2016, s. 543.

170 Bkz. P. M. Taylor, "Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice", Cambridge University Press, 2005.

171 Bkz. G. Letsas, "Is There a Right Not to Be Offended in One's Religious Beliefs?", Law, State and Religion in the New Europe, L. Zucca ve C. Ungureanu (Ed.), Cambridge University Press, 2012, s. 239-260.

172 Bkz. AİHM, *Otto-Preminger-Institute/Avusturya*, 20 Eylül 1994, para. 47; AİHM, *Wingrove/Birleşik Krallık*, B. No. 17419/90, 25 Kasım 1996, para. 48; AİHM, *Klein/Slovakya*, B. No. 72208/01, 8 Kasım 2005, para. 47; AİHM, *Aydın Tatlav/Türkiye*, B. No. 50692/99, 2 Mayıs 2006, para. 23; *Sekmadienis Ltd./Litvanya*, B. No. 69317/14, 30 Ocak 2008, para. 69; AİHM, *E. S./Avusturya*, B. No. 38450/12, 25 Ekim 2018, para. 41; AİHM, *Rabczewska/Polonya*, 15 Eylül 2022, para. 55.

173 TCK 158(1/a).

İfade özgürlüğü ile din veya inanç özgürlüğünün kesişiminde öne çıkan kavramlar

İfade özgürlüğü ve din veya inanç özgürlüğü arasındaki ilişkiye dair İngilizce literatürde özellikle üç kavram öne çıkıyor: "*Blasphemy*", "dinin aşağılanması" ve "dinsel nefreti tahrik etme".

Blasphemy: Avrupa Konseyi Kültür, Bilim ve Eğitim Komitesi, "*blasphemy*" sözcüğünü "Tanrı'ya ve dolayısıyla kutsal sayılan herhangi bir şeye saygısızlık veya itaatsizlik gösterme ya da bunlara hakaret etme suçu" şeklinde tanımlıyor.¹⁷⁴ Uluslararası raporlarda, TCK'nin 216(3). maddesi bir "*blasphemy*" hükmü sayılıyor. Bu düzenlemenin içeriği, belirtilen tanıma uyduğu için *blasphemy* kavramı Türkçeye "dinî değerlerin aşağılanması" olarak çevrilebilir.

Dinin aşağılanması: BM tarafından kullanılan bir çatı kavram. Bu terim bazen "dinsel hakaret", "belli bir dinî mensubiyete dayalı hakaret" ve "dinsel hislere hakaret" gibi biçimleri de kapsayacak veya onların yerine geçecek şekilde kullanılabilir.¹⁷⁵ "Dinin aşağılanması" ifadesiyle genellikle "makul, hicivli veya aşağılayıcı olsun, dinî uygulama veya inancın eleştirilmesi veya alaya alınması" anlaşılıyor. Nüanslara rağmen dinin aşağılanması ile *blasphemy* çoğu bağlamda birbirinin yerine kullanılıyor. İkinci kavram tarihsel bir yük ve kilise hukukundan ileri gelen köklerle bezeliyken, ilki daha güncel.

Dinsel nefreti tahrik etme: Nefret söyleminin dinsel bağlamdaki uzantısı. Nefret söylemi, dezavantajlı gruplara yönelik nefreti teşvik etme boyutuyla, dine hakaret veya dinsel duygulara saldırıdan ayrılabilir.¹⁷⁶

4.3 Uluslararası hukuk

Rapora konu olan sorun ile ilgili uluslararası hukuk kaynakları BM sistemi ve Avrupa düzenine göre ele alınabilir.

Dinî değerlerin aşağılanması

BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü ile Irkçılık, Irk Ayrımcılığı, Yabancı Düşmanlığı ve Benzeri Hoşgörüsüzlüklerin Çağdaş Biçimleri Özel Raportörü, yayımladıkları bir raporda, ulusal dinî değerleri aşağılama yasalarının; hoşgörüsüzlük ortamı yaratma, akademik çalışmaları sınırlama, hakkaniyetli tartışma veya araştırmaları engelleme potansiyeli olduğunu vurguluyor.¹⁷⁷ Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü'ne göre deneyimler, dine hakaret yasalarının tipik olarak dinî azınlıkların yanı sıra dine eleştirel yaklaşanlar veya muhalifler üzerinde endişe verici etkileri olduğunu gösteriyor. Bu nedenle, dine hakaret yasalarının yürürlükten kaldırılması tavsiye ediliyor.¹⁷⁸

174 "The offence of insulting or showing contempt or lack of reverence for God and, by extension, towards anything considered sacred" ifadesi için bkz. Kültür, Bilim ve Eğitim Komitesi, "Report on Blasphemy, Religious Insults and Hate Speech Against Persons on Grounds of Their Religion", (Doc. 11296), 8 Haziran 2007.

175 L. Christians vd., Venedik Komisyonu "Report on the Relationship between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulation and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred", CDL-AD(2008)026, 23 Ekim 2008, para. 28.

176 A.g.k., para. 64.

177 BM İnsan Hakları Konseyi, A/HRC/2/3, para. 42, 2006.

178 Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü, "Tackling Manifestations of Collective Religious Hatred", A/ HRC/ 25/ 58, 26 Aralık 2013, para. 59, 70 (e).

BM İHK'nin MSHS'nin "Düşünce ve İfade Özgürlüğü" başlıklı 19. maddesiyle ilgili 34. No.lu Genel Yorum'unda; dinî değerleri aşağılama yasalarının, ayrıkçı durumlar hariç, MSHS ile uyumsuz olduğu ifade ediliyor.¹⁷⁹

Bu görüşlerin büyük ölçüde bir araya getirildiği Rabat Eylem Planı'na göre, **"Bu tür yasalar, din veya inanç özgürlüğünün kullanılmasını ve din hakkında sağlıklı diyalog ve tartışmayı engelleyebildiği için dinî duyguları aşağılama yasaları olan devletler bunları yürürlükten kaldırmalı."**¹⁸⁰

Bu bağlamda BM İnsan Hakları Konseyinin 16/18 Sayılı Kararı ile dinin aşağılanması veya karalanması dilinden uzaklaşıp din temelli hoşgörüsüzlük ve ayrımcılıkla mücadele dili/terimleri üzerinde uzlaşıldığı ifade edilebilir.¹⁸¹ Fakat Temmuz 2023'te, 16/18 konsensüsünden bu yana ilk kez, "dinî gerekçelerle ayrımcılık, hoşgörüsüzlük ve şiddete teşvikle mücadele" konulu yıllık karar, konsensüsle değil oylamayla kabul edildi.¹⁸² Bu durum, karara Kuran ve diğer kutsal kitapların yakılmasını kışkırtmayla yakından ilişkilendirilen ve dolayısıyla fiili olarak yasaklanabilir bir konuşma olarak tanımlanan ifadelerin eklenmesinden kaynaklandı. Ayrıca Karar, yukarıda belirtilen yasal çerçevenin aksine, dinî sembollere, metinlere ve ibadethanelere yapılan saygısızlıklara karşı temel yanıt olarak cezai kovuşturmayla büyük vurgu yapıyor.

İfade özgürlüğü bağlamında bir istisna olarak kalması gerektiği için MSHS 20. maddede, yüksek bir eşik gerektiriyor. Rabat Eylem Planı'nda, bir ifadenin ceza gerektiren bir suç teşkil etmesi için "eşik testinin altı başlığının her birinin yerine getirmesi" gerektiği ifade ediliyor.¹⁸³

Rabat Eylem Planı eşik testi¹⁸⁴

1. Bağlam: Belirli ifadelerin hedef kitleye karşı ayrımcılık, düşmanlık veya şiddeti teşvik edip etmediğini değerlendirirken bağlam çok büyük önem arz ediyor; bağlamın hem niyet hem de nedensellik üzerinde doğrudan ilişkisi olabilir. Bağlam analizi, konuşma eylemini konuşmanın yapıldığı ve yayıldığı sırada geçerli olan sosyal ve politik bağlam içerisine yerleştirmeli.

2. Konuşmacı: Konuşmacının toplumdaki konumu veya statüsü, özellikle de konuşmanın hitap ettiği kitle bağlamında kişi veya kuruluşun itibarı göz önünde bulundurulmalı.

3. Kasıt: MSHS'nin 20. maddesi kastı öngörüyor. MSHS'nin 20. maddesi uyarınca bir eylemin suç teşkil etmesi için ihmal ve tedbirsizlik yeterli değil. Çünkü bu madde yalnızca malzemenin dağıtımı veya dolaşımı yerine "savunuculuk" ve "teşvikî" göz önünde bulunduruyor. Bu bağlamda, konuşma eyleminin nesnesi ve konusu ile dinleyici arasında üçgen bir ilişkinin etkinleştirilmesi gerekiyor.

¹⁷⁹ BM İHK, "Düşünce ve İfade Özgürlüğü" başlıklı 19. maddesiyle ilgili 34 No.lu Genel Yorum, CCPR/C/GC/34, 29 Temmuz 2011, para. 48.

¹⁸⁰ BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri, "Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the Expert Workshops on the Prohibition of Incitement to National, Racial or Religious Hatred", A/HRC/22/17/Add.4, 11 Ocak 2013, para. 19.

¹⁸¹ UNDOC, A/HRC/RES/16/18.

¹⁸² BM İnsan Hakları Konseyi Kararı 53/1.

¹⁸³ Rabat Eylem Planı, A/HRC/22/17/Add.4.

¹⁸⁴ [Rabat Eylem Planı eşik testi; Planın Türkçe tam metni.](#)

4. İçerik ve biçim: Konuşmanın içeriği, mahkeme müzakerelerinin kilit odaklarından birini oluşturuyor ve teşvik etmenin kritik bir unsuru. İçerik analizi, konuşmanın ne derece provokatif ve doğrudan olmasının yanı sıra konuşmadaki argümanların biçimini, tarzını ve doğasını veya argümanlar arasındaki dengeyi içerebilir.

5. Konuşma eyleminin kapsamı: Kapsam; konuşma eyleminin erişimi, kamusal niteliği, ehemmiyeti ve dinleyicisinin büyüklüğü gibi unsurları içeriyor. Dikkate alınacak diğer unsurlar arasında konuşmanın halka açık olup olmadığı, hangi yaygınlaştırma araçlarının kullanıldığı, örneğin tek bir broşürle, ana akım medyada yayın yoluyla veya internet aracılığıyla mı yapıldığı; iletişimin sıklığı, miktarı ve kapsamı, dinleyicilerin teşvik üzerine harekete geçme araçları olup olmadığı, ifadenin (ya da çalışmanın) kısıtlı bir ortamda mı yayıldığı yoksa genel olarak halkın erişimine açık olup olmadığı da yer alıyor.

6. Yakınlık dâhil olmak üzere olabilirlik: Teşvik, tanım olarak tam oluşmamış bir suç. Teşvik edici bir konuşmayla savunulan eylemin suç teşkil etmesi için söz konusu konuşma nedeniyle yapılması gerekmez. Bunun yanında, bir dereceye kadar zarar verme riski belirlenmeli. Yani mahkemeler, söz konusu nedenselliğin oldukça doğrudan olması gerektiğini kabul ederek konuşmanın hedef gruba karşı fiili eylemi teşvik etmeyi başarabileceğine dair makul bir olasılık olduğunu belirlemeli.

Dolayısıyla, güncel hâliyle BM sisteminin dini aşağılama yasalarına olumlu yaklaşmadığı söylenebilir.

Avrupa Birliği Dış İlişkiler Konseyinin "Din veya İnanç Özgürlüğünün Geliştirilmesi ve Korunmasına İlişkin AB Kılavuz İlkeleri", AB'nin de dinsel değerlerin aşağılanmasının suç addedilmesine sıcak bakmadığını gösteriyor.¹⁸⁵ Benzer eğilim Avrupa Konseyi bünyesinde de mevcut. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, "Dinî Değerlerin Aşağılanması, Dinî Hakaretler ve Dinleri Nedeniyle Kişilere Karşı Nefret Söylemi" başlıklı tavsiye kararında dinsel değerlerin aşağılanmasının suç sayılmaması gerektiğini ifade ediyor.¹⁸⁶

Bu yaklaşımın tamamlayıcısı, Hukuk Yoluyla Demokrasi İçin Avrupa Komisyonunun (Venedik Komisyonu), "İfade Özgürlüğü ve Din Özgürlüğü arasındaki İlişkiye Dair Rapor"u.¹⁸⁷ Komisyon da dinî değerleri aşağılamanın suç olmaktan çıkarılmasını tavsiye ediyor. Böylesi hâllerde tazminat gibi yaptırımlar uygulanabilir olsa da bunların ifade özgürlüğünün kullanılmasının üzerinde caydırıcı etki (*chilling effect*) yaratmaması önem taşıyor.¹⁸⁸

Dinî değerler konusunda AİHM'in içtihadıyla oldukça tartışmalı. Mahkeme, genelde geniş tuttuğu ifade özgürlüğü standardını, konu din ve dinî değerler, hatta dinî duygular olduğunda daraltıyor. Örneğin, Sözleşme'nin 9. maddesinde "dinî duygular"

¹⁸⁵ Avrupa Birliği Dış İlişkiler Konseyi, "EU Guidelines on the Promotion and Protection of Freedom of Religion or Belief", 24 Haziran 2013, para. 32.

¹⁸⁶ Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, [Doc. 11319](#), 29 Haziran 2007, para. 4-10.

¹⁸⁷ Dinî Duyguları Aşağılama, Dinsel Hakaret ve Dini Nefrete Tahrik Suçlarının Düzenlenmesi ve Kovuşturulması Meselesi, Venedik Komisyonunun 17-19 Ekim 2008 tarihindeki 76. oturumunda kabul edilen rapor için bkz. L. Christians, P. van Dijk ve F. Flanagan, "On the Relationship between Freedom of Expression and Freedom of Religion", CDL-AD(2008)026, 23 Ekim 2008.

¹⁸⁸ A.g.k., para. 55, 62-65.

açıkça yazmıyor ve bu yönde bir içtihat bulunmuyor. Buna rağmen Mahkeme, ifade özgürlüğüne yönelik sınırlamada "madde 9 kapsamındaki dinî duygular"ı koruma amacını meşru sayabiliyor.¹⁸⁹

Mahkemenin hayli tartışmalı olan, konuyla ilgili içtihadi birikimine dair genel görünüm aşağıdaki tabloda yer alıyor:

Karar	İfade özgürlüğü
<i>Otto-Preminger-Institut/Avusturya (1994)</i>	İhlal yok
<i>Wingrove/Birleşik Krallık (1996)</i>	İhlal yok
<i>İ.A./Türkiye (2005)</i>	İhlal yok
<i>Aydın Tatlav/Türkiye (2006)</i>	İhlal
<i>Klein/Slovakya (2006)</i>	İhlal
<i>Sekmadienis Ltd./Litvanya (2018)</i>	İhlal
<i>E.S./Avusturya (2018)</i>	İhlal yok
<i>Tagiyev ve Hüseyinov/Azərbaycan (2019)</i>	İhlal
<i>Gachechiladze/Gürcistan (2021)</i>	İhlal
<i>Rabczewska/Polonya (2022)</i>	İhlal

Görüldüğü gibi, ifade özgürlüğü ile inananların, inançlarına yönelik aşağılayıcı veya aşağılayıcı olduğunu düşündükleri ifadelerden ötürü rencide olmaktan korunması arasındaki gerilimde, ifade özgürlüğüne yönelik müdahalenin haklı çıkarıldığı örnekler nispeten az sayıda. Öte yandan bu konudaki ilk içtihatlarda karşılık bulan kararlar zinciri, 2018'de verilen *E.S./Avusturya* kararı ile güncelliğini koruyor.

Mahkemenin ifade özgürlüğü ihlali bulmadığı bağlamlarda sıklıkla kullandığı kriter, ifadenin "önemli ölçüde saldırgan" veya "gereksiz yere rencide edici ve saygısızca" bulunması. Mahkeme ayrıca, ifadelerin duyguları incitip infial uyandırıp uyandırmayacağını da dikkate alır görünüyor.

Öte yandan, AİHM'in farklı kesimlerden kişilerin ifade özgürlüğüne belli bir hassasiyetle yaklaştığı ve ifade özgürlüğü konusundaki hoşgörü çitasını yükseltme amacı güttüğü görülüyor. Bu çita, *Gündüz/Türkiye* kararında görüldüğü üzere tekil şeriat propagandasının nefret söylemi sayılmamasına kadar çekilmiş sayılabilir.¹⁹⁰ Şeriatçı örgütlenmelere karşı daha katı bir tutum takınan Mahkemenin, şeriatçı bireylere daha geniş bir serbestlik tanıdığı söylenebilir.¹⁹¹

Mahkemenin bu yaklaşımını anlamak ve buna katılmak güç. Çünkü bu yaklaşım AİHM'in nefret söylemi içtihadıyla çelişiyor. Bir kişinin klasik içtihat uyarınca nefret söylemi sayılabilecek ifadeleri, bu nefretin sistemli olarak bir yönetim biçimine dönüştüğü daha kitlesel durumlarda nefret söylemi sayılmıyor. Bu çelişki, totaliter

¹⁸⁹ Yukarıdaki dn. 169, s. 537.

¹⁹⁰ *Gündüz/Türkiye*, B. No. 35071/97, 4 Aralık 2003.

¹⁹¹ *Zehra Foundation ve diğerleri/Türkiye*, 2018, para. 55.

amaçlara yönelik ifadelerini, din veya özgürlüğü hakkı kapsamında haklı göstermeye çalışan kişilerin istismarına kapı aralayabilir. Oysa din veya inanç özgürlüğü hakkı, Sözleşme'deki herhangi bir hakkı ortadan kaldırmak için kullanılamaz.

Dinsel nefret söylemi

AİHM, dinsel değerlerin aşağılanmasıyla ile dinsel nefret söylemini ayırt ediyor. Nefret söylemi, hakkın kötüye kullanılması ile ilgili olduğu ve geniş anlamda bir şiddet olarak ele alındığı için farklı kriterler uygulanıyor. Bu bağlamda, failerin saiklerinin etkili soruşturulmaması da din veya inanç özgürlüğünün ihlali sayılabiliyor.¹⁹²

Bu noktada ise dinî duyguların aşağılanması ile dinsel nefret kavramının sınırının nereden çizileceği sorunu gündeme geliyor. AİHM'e göre belirli grupların ve bireylerin bir sözü saldırgan veya aşağılayıcı olarak algılaması, bunun "nefret söylemi" olduğu anlamına gelmiyor. Bu tür duygular anlaşılabilir olmakla birlikte, tek başlarına ifade özgürlüğünün sınırlarını belirleyemez. Saldırgan dil, gereksiz yere aşağılama anlamına geliyorsa korunan ifade olarak değerlendirilmeyebilir. Ancak kaba ifadelerin kullanılması, saldırgan bir ifadenin değerlendirilmesinde tek başına belirleyici değil, çünkü bu ifadeler pekâlâ tamamen üslupsal amaçlarla da kullanılabilir.¹⁹³ Bir kişinin ifadelerinde sert veya kaba bir dil kullanması, her zaman karşı tarafa hakaret etme ya da zarar verme amacı taşımayabilir. Dilin kullanımı, anlamın ötesinde bir tarz, ton veya sanatsal ifade biçimi yaratmak için tercih edilebilir.

4.4 Ulusal hukuk

Ulusal hukukta konuyla ilgili başlıca yargı kolları, adli yargı, idari yargı ve Anayasa yargısı. Bunların yüksek mahkemeleri ise Yargıtay, Danıştay ve Anayasa Mahkemesi. Bu yapılara göre ele alınacak bu bölümde yargıya ulaşmayan soruşturmalar ile özel bir sorun alanı oluşturan RTÜK kararları da ayrıca incelenmeyi hak ediyor.

4.4.1 RTÜK kararları

RTÜK kararlarının tamamı resmî internet sitesinde erişilebilir değil. Bu nedenle, rapora kaynak olan tarama sınırlı sayıda karar aracılığıyla yapılabildi.¹⁹⁴

İfade özgürlüğüne müdahalenin dayanakları

RTÜK Kanunu'nun ifade özgürlüğü açısından özellikle önem taşıyan hükmü, "Yayın Hizmetleri İlkeleri" başlıklı 8. maddesi. Bu maddenin 1. fıkrasında özellikle "din ve mezhep farkı gözeterek toplumu kin ve düşmanlığa tahrik etme veya toplumda nefret duyguları oluşturma"¹⁹⁵ ile "din, felsefî düşünce, mezhep ve benzeri nedenlerle ayrımcılık yapma ve bunları teşvik etme"¹⁹⁶ yasakları konuyla doğrudan ilgili. Bunlar

¹⁹² Ayrımcılığın Önlenmesi, Çeşitlilik ve İçerme Yürütme Komitesi (CDADI) ve Medya ve Bilgi Toplumu Yürütme Komitesi (CDMSI), "Compilation of Promising Practices on Combating Hate Speech at National Level", CoE Publishing, 2024, s. 40.

¹⁹³ Sokolovskiy/Rusya.

¹⁹⁴ Tarama 2013'ten başlayan kararlarla ilgili oldu. Ağustos 2024 itibarıyla erişilebilir en eski karar 2008'e kadar gidiyor. Arama filtresi ise özellikle 2013 yılından itibaren kullanılabilir: [Üst Kurul Kararları Arşivi](#).

¹⁹⁵ 6112 sayılı ve 12.2.2011 tarihli Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun, 8. Madde b bendi.

¹⁹⁶ A.g.k., e bendi

sırasıyla, "dinsel nefret söylemi" ve "din ve mezhep temelli ayrımcılık yasağı" anlamına geliyor.

Öte yandan anılan bentlerin içinde özellikle "kuruluşları eleştiri sınırları ötesinde küçük düşürücü, aşağılayıcı veya iftira niteliğinde ifade"¹⁹⁷ ile "toplumun millî ve manevî değerlerine, genel ahlaka ve ailenin korunması ilkesine aykırı olma"¹⁹⁸ yasakları da bağlamsal olarak yaptırımların kaynağı olabiliyor.

Dinî değerlerin aşağılanması konusundaki ilkesel tutum

RTÜK Kanunu'nun hiçbir yerinde "dine hakaret" yasaklanmıyor. Daha önce değinildiği üzere; aktarılan mevzuatta "dine hakaret" değil, "dinsel nefret söylemi" ve "din ve mezhep temelli ayrımcılık" yasak. **Üst Kurulun dine hakareti yaptırıma tabi sayan yaklaşımı, yasama organının iradesinin ötesine geçen kanuna aykırı bir yorum. Bu sorunlu yorum, laiklik ilkesiyle de uyumsuz.** Zira laik devlette bir kurum olarak din değil, kişilerin din veya inanç özgürlüğü korunur.¹⁹⁹

Ne var ki, kanuna ve laiklik ilkesi bağlamında Anayasa'ya aykırı bu yorum kolaylıkla uygulanıyor ve dine (seçici olarak İslam'a) yönelik her türlü eleştiri, adeta kategorik olarak yaptırıma tabi tutuluyor.

İslam'a yönelik eleştirinin yaptırıma tabi tutulması

Öncelikle RTÜK'ün, ilk bakışta belirli kişilerin gayrimüslim saydıkları veya dindar görmedikleri kişileri hedef alan söylemlerinde ayrımcılık karşıtı bir hassasiyet taşımadığı söylenebilir. RTÜK'ün, A Haber'e konuk olan tarihçi Kadir Mısıroğlu'nun, Koç Holding'in yöneticileri Mustafa Rahmi Koç ve Y. Ali Koç için kullandığı "Siz mürted değilsiniz. Siz anadan doğma gâvursunuz" ve "Yani sen korkma ki bana ceza verirler, hayır. Gayrimüslimin meyhanesi de vardı affedersin, umumhanesi de vardı Osmanlı'da" benzeri ifadelerine yaklaşımı buna örnek gösterilebilir. RTÜK bu sözlerle ilgili şikâyeti, kişileri aşağılayıcı ifade kapsamında değerlendirirken, "din (...) mezhep ve benzeri nedenlerle ayrımcılık yapan ve bireyleri aşağılayan yayınları içeremez ve teşvik edemez" hükmü çerçevesinde bir sorun tespit etmedi.²⁰⁰ Oysa Türkçede "gâvur" ifadesinin aşağılayıcı bir anlamı olduğunu ve bu söylemin televizyon kanallarında kullanılmasının bu dili yeniden ürettiğini belirtmek gerekiyor.

RTÜK'ün bu esnek tutumu, konu İslam dinine yönelik dinin içinden veya dışından geliştirilen eleştiriler olduğunda kayboluyor. **RTÜK kararlarında, İslam dininin kabullerine yönelik her türlü eleştirinin yaptırıma tabi tutulduğu net bir şekilde görünüyor.** Kamuoyunun da dikkatini çeken örnekler bu gerçeği ortaya koyuyor.

Örneğin, Yazar Sevan Nişanyan'ın 15 Ekim 2012'de "Aykırı Sorular" programındaki sözleri nedeniyle kanala uyarı cezası kesildi.²⁰¹ Nişanyan bu programda, İslam ve Peygamberi ile ilgili aşağıdaki ifadeleri kullandı:

197 A.g.k., ç bendi.

198 A.g.k., f bendi.

199 Bu konuda bkz. Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E. 2000/4-116, K. 2000/121, 30 Mayıs 2000; AYM, 11/26, 4 Kasım 1986.

200 RTÜK, T. No. 2015/43, K. No. 7, 7 Ekim 2015.

201 RTÜK, T. No. 2012/62, K. No. 18, 14 Kasım 2012.

"Allah'la kontakt kurduğunu iddia eden bir Arap lideri... Peygamberliğin tarihin çok ilkel bir aşamasında çıkmış bir meslek olduğunu düşünüyorum... İslamiyet'in (...) gerçeğe dayanmayan bir din olduğu kanısındayım... Çağı geçmiş ve gerçeğe tekabül etmeyen hurafeler üzerine kurulu bir inanç sistemi... Bunu eleştirmeyi de bir görev sayıyorum."

Enver Aysever'in "Siz ateistsiniz, değil mi?" sorusuna da yazar "Doğal olarak, akli başında olan herkes gibi" cevabını verdi. RTÜK, bu sözleri "toplumun manevi değerlerine aykırı" ve "din, mezhep vb. nedenlerle ayrımcı" olarak nitelendirdi.²⁰² Bu yaklaşıma göre; bir televizyon yayınında dile getirilen sözlerin dini eleştirmesi, inananların hoşuna gitmemesi ve bu sözlerden incinmeleri bir yaptırım gerektiriyor.

Bu durum bize, RTÜK çerçevesinde din eleştirisinin yasak olduğunu gösteriyor. Zira bir ateist açısından; İslam Peygamberi, Allah ile iletişim kuran değil, kurduğunu "iddia eden" biri. Dolayısıyla bu görüşe göre "İslamiyet gerçeğe dayanmıyor, bunun aksini düşünmek de akli başında bir tutum değil." Böyle düşünmeyen biri zaten ateist olmaz. Bunu dile getirmenin yasaklanması, ateist düşüncelerin dışa vurulmasının da yasaklanması anlamına geliyor.

Aşağıdaki örnekler de ateist fikirler ve ana akım kabullerin dışında kalan İslami yaklaşımların ifadesinin sınırlandırıldığını gösteriyor:

- Gazeteci Ayşe Hür'ün Habertürk kanalının "Öteki Gündem" programında ateist düşüncelerini dile getirmesine uygulanan yaptırım;²⁰³
- Profesör Celal Şengör'ün Habertürk'te, "Teke Tek Bilim" programında, İbrahim Peygamber'e yönelik, "Hocam masal onlar... Onların hepsi masal... İbrahim diye bir adamın yaşadığı malum değil" ifadesine para cezası kesilmesi;²⁰⁴
- Foça Belediye Başkanı Fatih Gürbüz'ün, İslam'daki "kurban kesme" pratiğine yönelik eleştirileri nedeniyle uygulanan yaptırım;²⁰⁵
- Spotify uygulamasında yer alan "Allah (c.c.), Hz. Muhammed, Hz. Adem, Hz. Ali ile ilgili olarak tespit edilen çalma listeleri" hakkında uyarı yaptırımı ve bu içeriklerin platformdan silinmesine hükmedilmesi;²⁰⁶
- Şefkat Tepe dizisinde İslam Peygamberi'nin bir ışık huzmesi olarak gösterilmesi nedeniyle STV'nin uyarı cezası alması.²⁰⁷

İslam'a yönelik seçici korumanın uygulamasının genişlemesi

RTÜK'ün eleştirel söylemlere dair tutarsız tutumu, genel olarak İslam dini bağlamının ötesinde, siyasal İslamcılık kapsamında da görülüyor. Örneğin, TELE 1 kanalında 6 Ekim 2021'de yayınlanan "18 Dakika" programında Merdan Yanardağ'ın siyasal İslam eleştirileri nedeniyle kanala idari para cezası kesildi.²⁰⁸

202 RTÜK, T. No. 2012/62, K. No. 18, 14 Kasım 2012.

203 RTÜK, T. No. 2013/64, K. No. 26, 27 Kasım 2013.

204 RTÜK, T. No. 2022/32, K. No. 5, 17 Ağustos 2022.

205 RTÜK, T. No. 2022/32, K. No. 8, 17 Ağustos 2022.

206 RTÜK, T. No. 2022/32, K. No. 7, 17 Ağustos 2022.

207 RTÜK, T. No. 2014/63, K. No. 50, 17 Aralık 2014. Danıştay da bu kararı onadı. Danıştay 13. Daire, E. 2015/170, K. 2015/170, 23 Şubat 2015.

208 43.603,00 TL para cezası kesildi. RTÜK, T. No. 2021/42, K. No. 17, 27 Ekim 2021.

Aynı programın 11 Ekim 2023 yayınında Siyaset Bilimci Prof. Dr. Emre Kongar'ın, mevcut yönetimi, başka ifadelerin yanı sıra, "İslamcı, faşizan bir ittifak", "İslamofaşist" ve "dinci bir gericiliğe dayalı faşizan bir rejim" olarak nitelendirmesi, kurumları küçük düşürücü ve aşağılayıcı sayıldı ve programa para cezası kesildi.²⁰⁹

Doğrudan bir dine veya uygulamasına değil, bir politik hareket olarak siyasal İslamcılığa yapılan eleştirilere yönelik katı tutum; diğer politik aktörlere (örneğin Kemalistlere) ve akımlara dair sert ifadelerin ayrımcılık ve nefret söylemi sayılmaması karşısında tutarsız, dolayısıyla ayrımcı.²¹⁰ Bu tutarsızlık, özellikle anılan siyasal akım açısından önem taşıyan Diyanet İşleri Başkanlığına, imam hatip okullarına, dinî cemaatlere veya bu akımların tarihsel figürlerine yönelik söylemlerin yaptırıma uğramasıyla daha da görünür oluyor.

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) - DİB'e yönelik, son yıllarda "bir nevi şeyhülislamlık statüsü tanındığı" eleştirisi öne çıkıyor.²¹¹ AİHM'in *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* kararında DİB'in dinsel tarafsızlıktan uzak olduğu saptanmıştı.²¹² Buna rağmen DİB'le ilgili eleştiriler, son zamanlarda kolaylıkla soruşturmaya tabi oluyor.

Aşağıdaki iki örnek, konunun net bir şekilde anlaşılmasını sağlayabilir:

- TELE 1'de 30 Nisan 2020'de yayınlanan Ana Haber Bülteni'nde, "Diyanet'ten Salgın Yorumu, Koronavirüs Salgını Allah'ın İlahi Bir İkazı" bandıyla yer verilen haberde, sunucunun kuruma yönelik eleştirileri, beş gün süreyle yayın durdurma yaptırımını aldı.²¹³
- Türkiye İşçi Partisi Milletvekili Sera Kadıgil'in, 20 Eylül 2022'de "Ayrıntılar" isimli programda yaptığı DİB'e yönelik eleştiriler kin ve nefreti teşvik edici bulundu ve kanala üç gün yayın durdurma cezası kesildi.²¹⁴

Bu son kararda özellikle sorunlu olan husus, AİHM'in *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* kararı temelinde dile getirilen sözler dahi yaptırıma konu edilirken milletvekillerinin yasama sorumsuzluğunun göz ardı edilebilmesi.²¹⁵

İmam hatip okulları - İmam hatip liselerine yönelik eleştirilerde RTÜK'ün, gereğinden fazla hassas olduğu söylenebilir. Bu durumun, siyasal İslamcılık hareketinin bu okullara biçtiği ifade edilen role (toplumu dinsel temelde dönüştürme amacı) paralel olduğu söylenebilir.²¹⁶ RS FM radyo kanalında, Prof. Dr. Celal Şengör'ün imam hatip okullarına yönelik eleştirisinin RTÜK'ün hassasiyetine takılarak para cezası alması buna dair iyi bir örnek.²¹⁷

Yine TELE 1 kanalında 31 Temmuz 2018'de yayınlanan "18 Dakika" programında,

209 85.738,00 TL para cezası kesildi. RTÜK, T. No. 2023/45, K. No. 26, 17 Kasım 2023.

210 Örneğin, Kemalist dönem ve CHP yönetiminin "Allah düşmanı" olduğu temelli söylemler bağlamında bkz. RTÜK, T. No. 2014/56, 6 Kasım 2014, K. No. 28.

211 Erken dönem bir eleştiri örneği için bkz. İ. Arsel, "Devletin Anayasa'ya Ters Düşen Davranışları", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 31(1), 1974, s. 28.

212 AİHM, *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye*, B. No. 62649/10, 26 Nisan 2016.

213 RTÜK, T. No. 2020/27, K. No. 10, 1 Temmuz 2020.

214 RTÜK, T. No. 2022/41, K. No. 5, 19 Ekim 2022.

215 T. Şirin, "TELE 1 kararı ve Babanzâde İsmail Hakkı Bey'den RTÜK'e yanıt", T24, 28 Şubat 2023.

216 İ. Özgür, "İmam Hatip Okulları: İnanç, Siyaset ve Eğitim", Kitap Yayınları, 2015.

217 RTÜK, T. No. 2019/16, K. No. 37, 10 Nisan 2019.

Merdan Yanardağ ve Prof. Dr. Emre Kongar'ın imam hatip okullarına dair eleştirilerinin nefreti tahrik edici bulunması ve kanala idari para cezası kesilmesi bir diğer örnek.²¹⁸

[İslami] Dinî cemaatler - Dinî cemaatler, insan hakları hukukunda tüzel kişilik meselesi bağlamında öne çıkan bir başlık.²¹⁹ Bu açıdan, Anayasa'nın 174. maddesinde "İnkılap Kanunları" kapsamında sayılan 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun bağlamında bir mesele ortaya çıktığını kaydetmek gerekiyor.²²⁰ Bu kanun, dinî cemaatlerin örgütlenmesini yasaklıyor. Durum böyle olsa da Türkiye'de özellikle siyasi İslamcı hareketlerin, İslami dinî cemaatleri kayırma yönünde pratiklerinin olduğu ve bu yolla toplumsal ve siyasi iktidarda konsolidasyonu amaçladığı yönündeki eleştiri dikkate değer.²²¹

RTÜK kararlarında da durum bu eleştirilerin savına paralel. Şöyle ki, İslami dinî cemaatlere yönelik her türlü eleştiri kolaylıkla yaptırıma tabi olabiliyor. Örneğin, Fox TV'nin "Kızıl Goncalar" dizisinde, kurgusal karakterlerin çeşitli sahnelerde; "Babası 28 Şubatçıydı onun", "Bana ticareti öğretiyor kadın başıyla", "Çok gericiydi onlar", "Çok mülayim görünürler ama her şey beklenir", "Ahh sardılar memleketi", "Ya bırak beni pis", "Siz neden çıktınız ki mağaranızdan?", "Küçük yaşta evlilik", "Çocuğun eğitim hakkının engellenmesi", "Başhekimin belirli grupların etkisi altında kalması" ve benzeri sözleri, para ve iki kez yayın durdurma cezası aldı.²²²

Şu hâlde RTÜK kararlarının, İslami cemaatler ve tarikatlar için koruyucu bir işlev üstlendiğini söylemek abartı sayılmaz.

4.4.2 Danıştay kararları

Danıştay kararları açısından konu iki başlıkta ele alınabilir. Bunlardan biri yaptırımın yaygın kaynaklarını göstermek, diğeri örnek kararları aktarmak.

İfade özgürlüğüne müdahalenin dayanakları

İdare hukuku bağlamında ifade özgürlüğünün sınırlanmasının kanuni dayanağı prensip itibarıyla 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu. **Kanun'un özellikle "Disiplin cezalarının çeşitleri ile ceza uygulanacak fiil ve hâller" başlıklı 125. maddesinde yer alan ve uyarı cezası öngörülen "devlet memuru vakarına yakışmayan tutum ve davranışta bulunmak" suçu, ifade özgürlüğüne genel bir tehdit olarak nitelendirilebilir.**

İdari yargıdan örnekler

Dine hakaret veya dinsel duyguların aşılanması konusu idari yargıda yaygın bir konu değil. Bu konudaki kararların gündeme geldiği bağlamlar RTÜK kararları ile

218 17.065 TL para cezası kesildi. RTÜK, T. No. 2018/52, K. No. 19, 26 Aralık 2018.

219 Bkz. *Din veya İnanç Topuluklarının Tüzel Kişiliği Hakkında Kılavuz İlkeler*, AGİT/DKİHB.

220 Bkz. T. Şirin, "Devrim Kanunları: Laikliğin Koruyucu Kirişlerinin Hâl-İ Pürmelali", Cumhuriyet'in 100. Yılında Anayasa Hukuku Tartışmaları, S. Tahmazoğlu Üzeltürk ve F. Yazıcı (ed.), On İki Levha Yay., 2024, s. 94 vd.

221 Ö. Şen, "Türkiye'de Laiklik ve Sol", Yazılama Yay., 2016.

222 9.082.640,00 TL para cezası aldı. RTÜK, T. No. 2023/51, K. No. 36, 28 Aralık 2023.

devlet memurlarıyla ilişkili. RTÜK kararlarına ilişkin iptal davalarına şeffaf biçimde erişilemediği için bu konuda etraflı bir analiz yapmak mümkün değil.

Memur hukuku açısından ise konu üç alt bağlamda gündeme geliyor:

1. Ceza mahkemesinin verdiği mahkûmiyet kararı uyarınca disiplin yaptırımını uygulaması;
2. memurların bizzat görevi sırasındaki edimlerinin disiplin yaptırımına konu edilmesi;
3. görev sırasında olmayan kimi tutumların herhangi bir ceza davası ve hüküm olmaksızın bizzat idarenin uyguladığı disiplin yaptırımına tabi tutulması.

Ceza mahkemelerinin verdiği mahkûmiyet kararları uyarınca disiplin yaptırımını uygulanması - Bu konuda takdir sınırlı olduğu için idare mahkemelerinin etraflı değerlendirme yapmamış olması sürpriz sayılmaz. Fakat erişebildiğimiz sınırlı sayıda karardan örnekler vermek konunun anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Örneğin bir vakada davacı 2014'te farklı tarihlerde şu sosyal medya paylaşımlarını yaptı: "Tanrıyı yaratan en büyük günahı işlemiştir, İslam kısır döngüsü, bu kısır döngünün ne zaman farkına varacaklar acaba", "Putperestlere gülen putperesttir", "Allah da bir tanrı bunu unutma, tanrı bir ilahi varlığa değil bütün ilahi olduğu söylenen tapınılan varlıklar için kullanılan bir şeydir, öküze tapanlar için öküz bir tanrıdır."

Bunlardan dolayı açılan ceza davasında, 9 ay 10 gün hapis kararı verildi; bu ceza adli para cezasına çevrildi. İdare, davacının bu davranışlarının devlet memurundan beklenen itibar ve güveni zedelediği gerekçesiyle memuriyet sözleşmesini yenilemedi. Buna karşı açılan davada ise memuriyet sözleşmesinin yenilenmemesi kararında hukuka aykırılık bulunmadı.²²³

Daha çarpıcı bir örnek ise bir memurun 2018'de WhatsApp'tan paylaştığı ifadelerle ilgili: "1453 kamyonu yan yana dizerek vasatlıklarına görgüsüzlükleri ilave edenler, 'doğaya ihanet ettik' sözüyle günah çıkarmaya çalışıyor. Akşam ihanet ettik diyenlerin şürekâları, her sabah başka bir şantiye kurarak doğanın canına okuyor, afetler ise korkunç bilançolara dönüşüyor."

Bu ve benzeri ifadeler, "memurluk sıfatı ile bağdaşmayacak nitelik ve derecede yüz kızartıcı ve utanç verici hareketler" olarak nitelendirildi ve devlet memurluğundan çıkarma cezası onandı.²²⁴

Memurların bizzat görevi sırasındaki edimlerinin disiplin yaptırımına konu edilmesi - Bu, özellikle öğretmenlerle ilgili gündeme geliyor. İlginç bir örnek, İzmir'de bir lisedeki din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenin müfredat dışı söylemlerine yönelik soruşturma ve yaptırım. Öğretmen hakkında açılan soruşturmanın iddiası aşağıdaki gibiydi:

"hac ibadetinde tavafın gereksiz olduğunu, Kabe'nin putlaştırıldığını, kurban ibadetinin canilik olduğunu, Kur'anın Arapça okunduğunda anlaşılmadığını,

223 5.600 TL adli para cezası verildi. Aydın 1. İdare Mahkemesi, E. 2023/176, K. 2023/1033, 14 Eylül 2023.

224 Danıştay 10. Daire, E. 2020/4415, K. 2023/5871, 20 Kasım 2023.

Hz. Peygambere hürmet ifadesi kullanmadığını ve 'Muhammed' diye hitap ettiğini, İslam'da başörtüsünün Arap geleneği olduğunu, erkek sünnetinin Kur'an'da olmadığını, nikah için erkek ve kadının rızaya dayalı olarak birbirlerini kabullenmelerinin yeterli olduğunu, alkol kullanımı hakkında, sarhoş olmayacak kadar alkol alınabileceğini, bunun haram olmayacağını, kendisinin de sarhoş olmayacak kadar alkol aldığını, 'Kur'an deisttir' şeklinde ifadelerde bulunduğunu ve birçok ilahiyatçının da bu görüşte olduğunu söylediği (...)"

Bu soruşturma neticesinde davacının müfredatın dışına çıktığı ve farklı bir usule yöneldiği (örneğin yüksek not vermek, dersini dinlemek istemeyenlerin uyumasının veya kahvaltı yapmasının serbest olması gibi) saptandı. Bundan dolayı, hizmet sınıfının ve kadro unvanının değiştirilip memur olarak atanmasına karar verildi. Konu idare mahkemesine iptal istemiyle taşındığında mahkeme bunda hukuka aykırılık görmedi.²²⁵

Görev sırasında olmayan kimi tutumların herhangi bir ceza davası ve hüküm olmaksızın bizzat idarenin uyguladığı disiplin yaptırımına tabi tutulması - Bu konuda ulaşabildiğimiz kararlar eleştiriyi hak ediyor. Örneğin bir öğretim üyesinin, 2018'de Twitter'dan yaptığı şu paylaşımlar idari soruşturmaya konu oldu: "Geceleri halı sahada maç yapmak yasak. Düğün yapmak yasak. Bilumum gürültü unsurları çevreye rahatsızlık verilmemesi için yasak. Harika. Peki neden gecenin bu saatinde camiden gelen bangır bangır Allahümme Salli sesleri serbest? Bu ne yaman çelişki anne."

Bu paylaşımların "görevin yerine getirilmesinde dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı yapmak, görevin gereklerine aykırı davranmak suretiyle kişilerin yarar veya zararını hedef tutan davranışlarda bulunmak" kapsamında olduğu gerekçesiyle, kademe ilerlemesinin durdurulması veya birden fazla ücretten kesme cezası verilmesi hukuka uygun sayıldı.²²⁶

4.4.3 Yargıtay kararları

Yargıtayın uygulama alanı ceza ve hukuk davaları. Fakat konuyla ilgili ağırlık prensip itibarıyla ceza davalarında görünüyor. Bu nedenle bu bölüm ceza hukukuyla ilgili boyuta odaklanıyor.

İfade özgürlüğüne müdahalenin dayanakları

Yargıtay kararlarına konu olan hükümler esasen TCK'de düzenleniyor. Raporu konu öncelikli norm, "Halkı kin ve düşmanlığa tahrik veya aşışılama" başlıklı 216. madde. Söz konusu maddenin ilk fıkrası dinsel nefret söylemi ile ilgiliyken; son fıkrası, dinî değerleri aşışılama'yı düzenliyor. Somut olayın koşullarına göre ikinci fıkra da yedekte uygulanmayı bekliyor gibi.

Ayrıca aşışılama, özel olarak bir kişiye yönelik hakaret olduğunda 125. madde ilgili hüküm hâline geliyor. Bu maddenin 3. fıkrasının b ve c bendleri, "dinsel" nitelik arz ediyor ve hakaret suçunun nitelikli hâllerinden sayılıyor.

Konuyla ilgili olabilecek bir diğer suç ise TCK'nin 153. maddesinde düzenlenen "İba-

²²⁵ İzmir BİM 1. İDD, E. 2021/649, K. 2021/650, 16 Şubat 2021.

²²⁶ Danıştay 8. Daire, E. 2021/4565, K. 2023/7709, 22 Aralık 2023.

dethanelere ve mezarlıklara zarar verme" suçu. Bu suç genellikle vandalizm ile ilişkili görülebilir. Ancak bu tür saldırıların bazı bağlamlarda ifade biçimleri sayılabiliyor olması, hükmü konumuzla ilişkili hâle getiriyor.²²⁷

Dinî değerleri aşığılama

Dinî değerleri aşığılama suçu, esasen "halkın bir kesiminin benimsediği" dinî değerleri aşığılama suçu. Tek bir kişinin benimsediği veya halkın bir kesiminin dahi benimsemediği dinî değerlerin aşığılanması bu suçun uygulanmasını sağlamaz.

Hükümde "din" veya "dinî değer" kavramının bir tanımı yapılmıyor ve hükümde korunanın ne olduğu konusu tartışmaya açık. Yargıtay Ceza Genel Kurulu, yürürlükten kaldırılmış TCK döneminde suçun dinî hislerin korunması amacını güttüğünü söylemişti.²²⁸ Bu çıkarım, yürürlükteki TCK'de öğretilerde din veya inanç özgürlüğünün korunması amacıyla da güncelleniyor.²²⁹ Ne var ki bu görüşe temkinli yaklaşmak için önemli nedenler var. Dinî hislerin korunmasının din veya inanç özgürlüğünün parçası olup olmadığı kuşkulu. Suç, "Hürriyete karşı suçlar" bölümünde düzenlenmiyor. TCK 115. maddede yer alan "İnanç, düşünce ve kanaat hürriyetinin kullanılmasını engelleme" suçu ile nihai amaç (telos) itibarıyla bariz bir fark var ve hükümde bizzat kamu barışına açık gönderme yapılıyor.

Hükümde suç olan, bir dinin değil, dinî değerlerin aşığılanması. Din kavramının dahi tanımlanmasının hayli tartışmalı olduğu dikkate alındığında, dinî değer kavramının anlamının belirsizliğe çok daha fazla alan açacağını belirtmek gerekiyor. Zira nelerin bir dinin değeri olduğu sorusuna yanıt vermek öncelikle teologların işi. Bir yargıcın teolojik kaynakları yok sayarak bu yönde bir değerlendirme yapması doğru olmaz. Bu nedenle de bilirkişi incelemeleri önem taşıyor. Ulemaya danışmak veya bizzat hâkimlerin dinî bilgilerini kullanması, laik olmayan bir devlette anlaşılır olabilse de laik bir devlette kabul edilebilir değil.²³⁰ Zaten bu nedenle, anılan suç kategorileri başta Fransa olmak üzere laik devletlerde yer almıyor.²³¹

Dinî değerlerin aşığılanması bağlamında önem taşıyan bir diğer kavram "aşığılama". Aşığılama kavramı, TCK'nin gerekçeler kısmında "suçun konusunu oluşturan değerlere duyulan saygınlığı azaltmaya yönelik davranış" olarak tanımlanıyor.

Yargıtay 8. Ceza Dairesinin ulaşılabilen kararlarında, genellikle kaba dilin ve cinsel öğelerin de devreye girdiği durumlarda aşığılamanın bulunduğu görülüyor. Bir sanığın Facebook'ta paylaştığı aşığıdaki ifadelerden dolayı açılan dava buna örnek olabilir:

"yok denizi yarmış yok sopayı atmışta yılan olmuş, yok bakire kadın doğurmuş yok elma yemişte kovulmuş... Deli saçması şeyler bunlar, gökten mi inmiş (...) Allah sözü diye millete kakalamış... Adam keyfine göre ayet sallamış... Yedinci yüzyılda yaşamış cahil ve ilkel bir Arap tarafından kandırılmış

227 Murat Vural/Türkiye, B. No. 9540/07, 21 Ekim 2014, para. 66-67.

228 Yargıtay CGK, K. 160/64, 9 Şubat 1948.

229 M. E. Artuk ve M. E. Alşahin, "Dini Değerleri Aşığılama Suçu (TCK m.216/3)", Prof. Dr. Ali Rıza Okur'a Armağan, s. 989-1012.

230 Yukarıdaki dn. 169, s. 540.

231 Avrupa'da mezkûr suç kategorilerini öngören ülkeler: <https://end-blasphemy-laws.org/countries/europe/>.

olduğunu anlayamaması doğrusu utanç vericidir, kandırıldığını fark edememek aptallıktır... Peygamber denilen kişilerin ahlaksızlarını göstermeli..."

Davada, bu sözlerin "ülkemizdeki büyük bir kesimin benimsemiş olduğu İslam dinine ve kutsallarına yönelik küçük düşürücü ve hakaret içerikli söylemler olduğu" ve "halkın büyük bir kesimini galeyana getirme ve orantısız tepki göstermesine sebebiyet verme ihtimalinin olduğu" gerekçesiyle, sanığa 7 ay 15 günlük hapis cezası verildi.²³²

Facebook paylaşımlarıyla ilgili bir diğer vakada sanığın, "Tanrı işi gücü bırakmış Muhammed'in uçkuruyula uğraşmış. İşte bu yüzden okuyasım gelmiyor" ifadeleri söz konusu. Paylaşımın altına gülümseme emojiyi koyduktan sonra, "hanımlarından dilediğinin yanında kalma sırasını erteler, dilediğini de öne alabilirsin. Sırasını ertelediklerinden arzuladıkların olursa onlara dönmende sana bir sakınca yoktur (Ahzab suresi, ayet 51)" ayeti paylaşıldı. Mahkeme, büyük çoğunluğu Müslüman olan toplumun önemli bir kesimince benimsenen dinî değerleri alenen aşağılama suçunun işlendiği kanaatine vararak, sanığın 7 ay 15 gün hapis cezasına çarptırılmasına karar verdi.²³³

Yürürlükten kaldırılmış olan 765 sayılı TCK döneminde Yargıtay, dinî değerleri aşağılama suçu için genel kastın değil, özel kastın bulunması gerektiği kanaatindeydi.²³⁴

Kutsal sayılan değere yönelik aşağılama eyleminin belli bir kişiye yönelmesi hâlinde TCK 216(3) değil, TCK 125(3/c) hükmü uygulanırsa da Yargıtay, bu olasılıkta dahi sanığın kastının incelenmesi gerektiği kanısında.

Bu saptama özellikle sövme biçimindeki hakaretlerde gündeme geliyor. Artık yürürlükte olmayan TCK döneminde Yargıtay Ceza Genel Kuruluna göre, kahvehanede çıkan bir kavgada, sanıkların birbirine "senin dinini, imanını, kitabını, Allah'ını sinkaf ederim" küfürlerinin söz konusu olduğu dava buna örnek olabilir. Kurula göre, sanıkların "Allah, kitap ve dini tahkir" özel kasıtları ile bu kurum ve kavramları hedef alan saldırı hedefleri olmadığı için kovuşturma yakınmaya bağlı "alenen sövme" suçunu oluşturmuştu ve kutsal değerlere hakaret suçu maddesi uygulanmamıştı.²³⁵

Yürürlükteki 5237 sayılı TCK bağlamında da Yargıtay, bu vurguyu hakaret suçunun basit hâli ve nitelikli hâli açısından yapıyor.²³⁶

Yargıtaya göre sövme biçiminde olmayan eleştiriler açısından özel kast, ayrıca ve belli koşulları taşıyan bir bilirkişi heyeti tarafından incelenmeli. İslam eleştirileriyle tanınan Anayasa Hukukçusu Prof. Dr. İlhan Arsel'in, "Şeriat ve Kadın" kitabında kutsal değerlere hakaret ettiği gerekçesiyle yayıncı Hikmet Ersavaş ile yargılandıkları dava buna örnek gösterilebilir.²³⁷ Söz konusu davada, TCK'nin ilgili hükmünde saik içeren bir ibare bulunmadığı için genel kast yeterli kabul edilebilirdi. Buna rağmen Yargıtay;

232 İstanbul 76. Asliye Ceza Mahkemesi, E. 2015/592, K. 2016/155, 17 Mart 2016.

233 İzmir 9. Asliye Ceza Mahkemesi, E. 2022/769, K. 2022/850, 15 Aralık 2022.

234 Yukarıdaki dn. 229, s. 1002.

235 Yargıtay Ceza Genel Kurulu, E. 2000/4-116, K. 2000/121, 30 Mayıs 2000.

236 Basit hâli (md. 125/1) ve nitelikli hâli (125/3-c). Yargıtay 2. Ceza Dairesi, E. 2011/25588, K. 2013/4148, 28 Şubat 2013. Keza çok sayıda örnek içinde bkz. Yargıtay 2. Ceza Dairesi, E. 2011/7335, K. 2012/45806, 13 Kasım 2012; Yargıtay 2. Ceza Dairesi, E. 2013/14475, K. 2014/5051, 25 Şubat 2014.

237 İ. Arsel, "Şeriat ve Kadın", Kaynak Yayınları, 2017.

failin dinî değerleri aşağılama kastının, gerekirse nitelikli bir bilirkişi heyetinin görüşüne atıfla sorgulanması gerektiğini ortaya koydu.²³⁸ Bu kanaatin, ifade özgürlüğü lehine bir anlam barındırdığı söylenebilir.

Dinî değerlerin aşağılanması suçunun gözettiği değer kamu barışının korunması. Yargıtay, bir kişinin halkın bir kesiminin benimsediği dinî değerleri aşağılamasını yerli saymıyor. Ayrıca, bunun "aleni" gerçekleşmesi gerektiğini söylüyor ve daha da önemlisi, her aleni aşağılamanın kendiliğinden kamu barışını bozduğu sonucuna varmıyor. Bu nedenle bu ögenin ayrıca araştırılması ve mevcut ise gerekçelendirilmesi gerekiyor. Bir sanığın Facebook'ta, dayak yiyen kadın resminin hemen yanında paylaştığı "Hazreti Ömer resuullah buyurdular ki, erkeğe hanımı ne sebeple dövdüğünü sorulmaz" ifadeleri ve "Ergenekon lafını sakız yapanlar (...), neden gözüküyorsunuz bu aralar, ... belkide imam nikahlı bilmem kaçınıcı eşinizdesinizdir, hepiniz sn gidin putunuzun olduğu mekkeye" benzeri paylaşımlarda bulunduğu bir vaka buna örnek gösterilebilir. Sanık hakkında hükmedilen 4.000 TL adli para cezasının temyizi üzerine inceleme yapan Yargıtay, "Sanığın paylaşımlarının ne suretle kamu barışını bozmaya elverişli olduğunu karar yerinde gösterip tartışmadan yetersiz gerekçe ile hüküm kurması, hukuka aykırı" sonucuna vardı.²³⁹

Yargıtay, bunun ötesinde "kamu barışını bozmaya elverişlilik" koşulunu "açık, yakın ve ciddi tehlike" ölçütleriyle değerlendiriyor. Yargıtay, bu bağlamda sözün ifade özgürlüğü kullanımıyla ilişkisini dikkate alıyor ve "şiddet çağrısı ya da tavsiyesi niteliğinde bir anlatım" olup olmadığını da inceliyor.²⁴⁰ Fakat bu ölçütün her vakada gerektiği gibi uygulanmadığını ve bu hususta bir keyfiliğin sürdüğünü belirtmek gerekiyor.²⁴¹

Dinsel nefret söylemi

TCK'de dinsel nefret söylemi 216(1)'de düzenleniyor. Yargıtay 8. Ceza Dairesine göre bu hüküm temelde nefret söylemini sınırlandırmayı hedefliyor.²⁴² Yargıtayın atıf yapılan kararda sunduğu perspektif AİHM içtihatları ve uluslararası insan hakları standartlarıyla uyumlu görünse de çizilen ilkesel tablonun somut olaylara ne denli uygun biçimde uyarlandığı kuşkulu. Yargıtay kararları şeffaf ve sınanabilir olmadığı için bu kuşkuyu yeterince değerlendirmek mümkün değil.

Sınanabilir verilerin bir kısmı AYM kararlarında bulunduğu için bu içtihat birikiminden hareketle kötüye kullanımdan bahsedilebileceği çıkarımında bulunulabilir.²⁴³

4.4.4 Anayasa Mahkemesi kararları

Anayasa Mahkemesi kararları hem sınanabilirlik taşıyor hem de sonuçları itibarıyla uluslararası insan hakları standartlarıyla koşut. Bu nedenle, yüksek mahkeme kararları içinde en makul yerde bulunan kategori olarak görülebilir.

238 Yargıtay 4. Ceza Dairesi, E. 1996/1676, K. 1996/6424, 10 Temmuz 1996. Ayrıkça olarak, Yargıtay 4. Ceza Dairesi, E. 2010/29907, K. 2012/20342, 11 Ekim 2012.

239 8. Ceza Dairesi, E. 2023/663, K. 2023/2510, 26 Nisan 2023.

240 8. Ceza Dairesi, E. 2014/35434, K. 2015/22535, 12 Ekim 2015.

241 Bkz. Yargıtay 8. Ceza Dairesi, E. 2022/4198, K. 2024/120, 10 Ocak 2024.

242 Yargıtay 8. Ceza Dairesi, E. 2021/6697, K. 2023/8986, 22 Kasım 2023.

243 AYM, Hakan Aygün, B. No. 2020/13412, 12 Ocak 2021, para. 65-67.

Dikkat çekici kararlardan olan *İhsan Taş* davasında, başvuru hakkında TCK 216(3) uyarınca 10 ay hapis cezasına ve hükmün açıklanmasının geri bırakılmasına (HAGB) karar verildiği görülüyor.²⁴⁴ Bu davada başvuru Facebook'ta çeşitli bağlamlarda şu ifadeleri kullanmıştı: "uyduruk din", "Allah büyük bir yalandır...", "tüm ülkeler işgal edildi, erkekleri öldürüldü, kadın ve kızları seks kölesi yapıldı. İslam hakkındaki tek gerçek budur", "Bütün müslümanlar maldır, istisna yoktur", "her (...) İslamcı potansiyel katildir".

AYM bu kararda TCK 216(3) hükmüyle korunan hukuksal değerlerden birinin "başkalarının din ve vicdan özgürlüğü hakkı" olduğunu ifade etti.²⁴⁵ Bu davada, "uyduruk din", "müslümanlar maldır istisnası yoktur", "her müslüman potansiyel bir katildir" gibi sözler iddianamede özellikle öne çıkarılmış ve derece mahkemelerince bu sözlerle İslam dininin aşağılandığı saptanmıştı. AYM de bu tespite katılarak, başvuru nun ifade özgürlüğünü kullanan biri olarak geçerli görev ve sorumluluklarına uygun davranmadığını ve yaptırımın HAGB niteliği taşıdığını belirterek müdahaleyi ölçülü saydı.²⁴⁶ AYM'nin bu tutumu, Avrupa Konseyi organlarının, dinsel duyguların aşağılanmasının (*blasphemy*) suç olmaktan çıkarılması çağrısına mesafeli gibi. Buna rağmen bu yaklaşım, AİHM'in daraltıcı pozisyonunun gerisinde sayılmaz.

Aktarılan ayrıksı karar dışında kalan vakalarda ise ihlal sonucuna ulaşıldı. Örneğin *Mehmet Emre Döker* davasında, Ekşi Sözlük sitesinde "Hz. Muhammed" başlığındaki şu ifadeler inceleme konusuydu: "bkz. Mağaracı, Edit: kötülemeden önce bi tıklayıp okuyun yahu, kötü bir sey mi dedik? (...) herbiseyi tabulastırmayın hemen, Kendisi benden iyi bir mağaracıdır (...) her seyden önce senin benim gibi bir insandır (...)."

Yapılan bir şikâyetin ardından açılan soruşturma sonucunda İstanbul Anadolu Cumhuriyet Başsavcılığı, başvuru nun halkın bir kesiminin benimsediği dinî değerleri alenen aşağılama suçundan cezalandırılması talebiyle 29 Temmuz 2013'te iddianame düzenledi. İddianame, başvuru dışında aynı sitede yorum yazmış olan birçok şüpheliyi kapsamadı.

Mahkeme, 15 Mayıs 2014'te, davaya konu olan yazı tarihinin 31 Aralık 2011'den önce olması nedeniyle, 2 Temmuz 2012 tarihli ve 6352 sayılı Yargı Hizmetlerinin Etkinleştirilmesi Amacıyla Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması ve Basın Yayın Yoluyla İşlenen Suçlara İlişkin Dava ve Cezaların Ertelenmesi Hakkında Kanun hükümlerine göre, başvuru hakkındaki kovuşturmanın ertelenmesine karar verdi. Konu AYM'ye geldiğinde Mahkeme, ifade özgürlüğü bağlamında kovuşturmanın ertelenmesi kararının da bir müdahale olduğunu saptadıktan sonra demokratik toplum düzeninde gereklilik ölçütü yönünden ihlal sonucuna ulaştı.²⁴⁷

Ufuk Çalışkan vakasında, başvuru BirGün gazetesinin internet editörü ve sorumlusuydu. Gazetenin Yayın Kurulu, gazetede popüler Twitter hesaplarının yazılarına yer vermeye karar vermiş ve aralarında @tanrıcc müstear adlı hesabın da bulunduğu bazı kullanıcılarla iletişime geçmişti. Söz konusu kişinin, gazetenin iki nüshasında

244 AYM, *İhsan Taş*, B. No. 2014/11255, 21 Kasım 2017, para. 10.

245 A.g.k., para. 34.

246 A.g.k., *İhsan Taş*, 2017, para. 45-48.

247 AYM, *Mehmet Emre Döker*, B. No. 2015/486, 19 Eylül 2018, para. 51-54. Kadir Özkaya, somut olayda bir "müdahale" olmadığından hareketle karşı oy kullandı.

ve internet sitesinde iki yazısı yayımlanmıştı. Yazarın birinci tekil şahıs olarak Tanrı'yı konuştuğu yazılarla ilgili, İstanbul 2. Asliye Ceza Mahkemesi başvuru hakkında TCK 216(3) uyarınca 7 ay 15 gün hapis cezasına hükmetti.²⁴⁸

Bu vakada AYM öncelikle, yazarın hicivli bir şekilde Türkiye'deki sosyal ve siyasal durumun eleştirisini yaptığını kaydetti. Ayrıca, yazılarda yer alan ifadeler bağlamından koparılmadan incelendiğinde, yazıların ülkedeki düzenden rahatsızlığı dile getirdiği ve devlet yönetimini hedef aldığı saptandı. Bu yönüyle yazıların kamusal bir tartışmaya katkı sunduğu kanaatindeki Mahkeme, metinlerin ilk bakışta semavi dinlere mensup kişiler açısından rahatsız edici görülse de başkaları için temelsiz biçimde yaralayıcı nitelik taşıyan, saldırgan ve yakışsız ifadeler içermediği sonucuna vardı. Mahkeme ayrıca, söz konusu yazıların kamu düzenini bozmaya elverişli olmasını vatandaşlar tarafından gereğinin yapılması talebini içeren ihbar mektuplarına dayanırsa da bu talepler nedeniyle başvuru sahibinin cezalandırılmasını haklı kılacak düzeyde bir tehlikenin varlığının somut olmadığına dikkat çekti. Bu nedenlerle Mahkeme; 7 ay 15 gün hapis cezasının zorunlu bir ihtiyaçtan kaynaklandığının ilgili ve yeterli bir gerekçeyle ortaya koyulmadığını belirterek söz konusu yaptırımın, HAGB kararı verilmiş olsa da, caydırıcı etki yaratarak ifade özgürlüğünü ihlal ettiğine karar verdi.²⁴⁹

4.4.5 Soruşturmalar ve yargısal tacizler

İnsan hakları hukukunda son yıllarda öne çıkan kavramlardan biri "yargısal taciz" (*judicial harassment*). Yargısal taciz; devlet yetkililerinin hoş görmediği, aykırı veya muhalif saydığı düşünceleri taşıyan kişilere medeni hukuk, ceza hukuku ve/veya idare hukuku kapsamında tekrar tekrar iddialarda veya suçlamalarda bulunması olarak ifade edilebilir. Bu uygulama, kişileri hayatlarını kesintiye uğratan ve işlerini yapmalarını engelleyen uzun yasal süreçlere maruz bırakarak onları sindirme veya susturma amacı taşır.

Dinsel açıdan ana akım olmayan ve siyasal ajandaya uymayan pek çok kişinin böylesi bir tacize uğradığı söylenebilir. **Kamuoyunu ilgilendiren pek çok davada, TCK'nin dinî duyguların aşağılanması suçunu düzenleyen 216(3). maddesi soruşturmaya konu oluyor. Sürecin sonunda bir dava veya ceza yaptırımı söz konusu olmasa bile, bu durum hem kişinin hem de onun aracılığıyla genel olarak toplumun caydırıcı etkiye maruz bırakılması sonucunu doğuruyor.**

Ulusal basın kaynaklarında TCK 216(3). maddesi kapsamında açılan soruşturmaları tarayarak ulaşılan veriler, bu saptamayı desteklemesi açısından anlamlı görünüyor. Bu soruşturmaların bazıları takipsizlikle, bazıları beraatle, kimisi ise HAGB kararıyla sonuçlandı veya hâlâ devam ediyor.

Yakın tarihte yargısal tacize konu olan bazı öne çıkan örnekler:

- Yazar Nedim Gürsel'in "Allah'ın Kızları" romanındaki karakterin ifadeleri;²⁵⁰
- Metis Yayınevinin "İllallah!" isimli ajandasındaki, "inançlı birinin kuşkucu birinden daha mutlu olması, sarhoşun ayıktan daha mutlu olmasına benzer"

248 AYM, *Ufuk Çalışkan*, B. No. 2015/1570, 7 Mart 2019, para. 13.

249 AYM, *Ufuk Çalışkan*, 2019, para. 51-59.

250 Bianet, "Roman Karakterlerine Dava ve Nedim Gürsel'in 'Allah'ın Kızları'", 2 Mayıs 2009.

ve "inancın getirdiği mutluluk ucuz ve tehlikelidir" ifadeleri;²⁵¹

- Fazıl Say'ın Twitter'da, Ömer Hayyam'dan aktardığı "Irmaklarından şaraplar akacak diyorsun, cenneti ala meyhane midir? Her mümine 2 huri vereceğim diyorsun, cenneti ala kerhane midir?" rubaisi ve "Bilmem fark ettiniz mi ama nerde yavşak adı magazinci hırsız şaklaban varsa hepsi Allahç, bu bir paradoks mu?" sözleri;²⁵²
- Cumhuriyet gazetesi yazarları Ceyda Karan ve Hikmet Çetinkaya'nın, Charlie Hebdo Dergisi'ndeki (İŞİD'in cinayetlerinin arka planında yatan) karikatürleri yayımlamaları;²⁵³
- Karikatürist Bahadır Baruter'in bir karikatüründe camiye eklenen "Allah yok, din yalan" yazısı;²⁵⁴
- Eski CHP İzmir İl Başkan Yardımcısı Banu Özdemir'in, cami minarelerinden Çav Bella şarkısının çalındığı anları paylaşması;²⁵⁵
- Boğaziçi Üniversitesinde öğrenci eyleminde üzerinde "Kabe" resminin olduğu afişin yere serilmesi;²⁵⁶
- Sözcü gazetesinin Ayasofya'nın ibadete açılmasını felaket olarak tanımlayan manşeti;²⁵⁷
- İzmir Barosu Başkanı Özkan Yücel ve Yönetim Kurulu üyelerinin, Diyanet İşleri Başkanının "Ramazan: Sabır ve İrade Eğitimi" başlıklı hutbesinde LG-BTİ+'lara ve HIV'le yaşayanlara yönelik söylemlerinin nefret ve ayrımcılık olduğunu ifade eden basın açıklaması;²⁵⁸
- Pegasus Hava Yolları çalışanının "Kadir gecesi özel" ifadesiyle alkol alınan bir fotoğrafı sosyal medyadan paylaşması.²⁵⁹

Aktarılan örnekler, eski TCK'nin 163. maddesinin yürürlükten kaldırılması ve yetkili makamların bu konudaki müsamahalaları ekseninde, şeriat propagandası serbestisi²⁶⁰ ile okunduğunda, Türkiye'de ifade özgürlüğü konusunda bir çifte standart olduğunu gösteriyor. Laik Cumhuriyet'e karşı şeriatçı propagandaya tam serbesti tanıırken şeriatçılığın, siyasal İslam'ın (İslamcılık ve din istismarının) veya genel olarak dinin eleştirisine tahammül olmadığı söylenebilir. Bu çifte standart, ifade özgürlüğü ile kamusal tartışmayı baskılamakla kalmıyor, ayrıca din veya inanç özgürlüğünün de zedelenmesine neden oluyor.

251 Türkiye Yayıncılar Birliği, "Ajanda davasına devam", 12 Haziran 2012.

252 T24, "Cennet meyhane mi, kerhane mi?", 6 Nisan 2012.

253 Sputnik, "Ceyda Karan ve Hikmet Çetinkaya'ya 2'şer yıl hapis", 28 Nisan 2016.

254 SolHaber, "Baruter ilk değil: Dini doğmaya dokunan linç ediliyor", 16 Şubat 2011.

255 BBC Türkçe, "İzmir'de camilerden Çav Bella çalınmasını paylaşan CHP üyesinin tutuklanması hakkında neler biliniyor, CHP neden eleştiriyor?", 22 Mayıs 2020.

256 Sendika, "Boğaziçi'nde 'dini değerleri aşığılama' gerçekçeli operasyon: 5 üniversiteli gözaltına alındı", 30 Ocak 2021.

257 Sabah, "Sözcü'nün o manşetine dava: Dini değerleri alenen aşığıladılar", 3 Haziran 2021.

258 "Herkes Susma Biz Susmayacağız", İzmir Barosu Bülteni, s. 233, 2022.

259 T. Şirin, "Ey zahit, şaraba eyle ihtiram: Pegasus olayı", T24, 3 Mayıs 2022.

260 Adliyede şeriat çağrısı yapılmasından şeriat lehine söylemlerin bizzat devlet başkanı düzeyinde savunulmasına, Noel Baba'nın pedofili bir sapık olduğunu söylenmesinden sünnet etme parodisi gerçekleştirilmesine, ateist sıfatının yetkililerce sıklıkla sapıklıkla eş anlamlı olarak kullanılmasından "gâvur" sözcüğünün pejoratif bağlamlardaki kullanımına çok sayıda örnek gösteriyor ki ortada bir çifte standart var.

Müslümanlardan gelen eleştirilere (de) tahammülsüzlük sorunu

Türkiye'deki dinsel eleştiri yasakları sorunu sadece İslam dinine veya Müslümanlara yönelik eleştiriler için geçerli değil. Örneğin, DİB'de Kuran kursu öğretmeni olan bir kişinin iktidara dair eleştirel tutumu nedeniyle mesleğinden ihraç edildiği görülüyor. Bu ihraç kararı, Diyanet İşleri Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'nde yer alan, "itikad, ibadet, tavır ve hareketlerinin İslam törelerine uygunluğunun" çevresinde bilininir olmasını gerekli kılan hükme dayanıyor. Ayrıca, Devlet Memurları Kanunu'nun 8. maddesinde yer alan, "Devlet memurları, resmî sıfatlarının gerektirdiği itibar ve güvene layık olduklarını hizmet içindeki ve dışındaki davranışlarıyla göstermek zorundadır" hükmü de bu kararda bir gerekçe olarak gösterildi.²⁶¹

Yine Müslüman bazı kadınların, toplumdaki yaygın kadın karşıtı söylemleri İslam'daki hadisleri ters yüz ederek eleştirdikleri sosyal medya paylaşımları nedeniyle TCK 216(3)'ten ceza almaları veya taciz edilmeleri bir diğer örnek.

Bu örnekler, söz konusu tutumun dinsel kayırma değil, iktidar söylemine yönelik bir boyut taşıdığını gösteriyor.²⁶² Söylem sahipleri kadınlar olduğunda mevcut iktidar desteğini arkasına alan yatay tacizin şiddetinin arttığı görülüyor.

4.5 Sonuç

Uluslararası insan hakları hukukunda ön plana çıkan nefret söylemi ile dini aşağılama veya eleştiri arasında bir ayırım yapılıyor. Bu ayırım uyarınca, şiddetin ve ayrımcılığın bir biçimi olarak görülen nefret söylemi, ifade özgürlüğü korumasının kapsamı dışında kalıyor. "Kapsam dışılık" normal şartlarda ifade özgürlüğünün olağan testlerine girse bunu geçebilecek kimi ifadelerin dahi incelemeye tabi olmaması anlamına geliyor.

Aynı değerlendirme, dinsel duyguların veya dinin aşağılanması için geçerli değil. **Dinin, insan hakları hukukunda özel bir koruması yok. İnsan hakları hukukunda, özel olarak da laik bir devlet düzeninde, dinin koruma altında olması zaten mümkün değil. Bu bağlamda korunan değer din değil, din veya inanç özgürlüğü.**

Din veya inanç özgürlüğünün konumuz açısından öne çıkan yönü "dinsel duygular" ile ilgili. Dinsel duyguların din veya inanç özgürlüğünün parçası olup olmadığına dair birçok farklı görüş var. Sınırsız sayıdaki dinin getirdiği, sayısız ve görelî hislere koruma sağlamak mümkün olmadığı gibi, bu gerekli de değil. Zira tutarlı bir yaklaşımda dinsel olmayan duyguların da korunması gerekiyor. Bu durumda, "aşk acısı" çekenler, kaba davranıldığı için kalbi kırılanlar veya diğer duygusal devinimler konusunda da devletin pozitif yükümlülüğünden bahsetmek gerekir. Devletin her türlü ilişkiye duyguları koruyacak denli katılması, hele ki bunu ifade özgürlüğünü sınırlamak amacıyla yapması, demokratik toplum düzeni için büyük bir risk.

Bu nedenlerle, **BM ve Avrupa Konseyi organları dinsel duygulara dair korumanın hukuk düzenlerinden tasfiye edilmesi gerektiğini ifade ediyor.** Bu konuda nispeten ayrık tutum, AİHM içtihatlarında görülüyor. AİHM, din veya inanç özgürlüğü

²⁶¹ M. Yıldırım, "Türkiye'de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu 2022: Temenniden Eyleme İlerleme", İnanç Özgürlüğü Girişimi, 2022.

²⁶² Bu vakalar için bkz. A.g.k. 2022, s. 64.

kapsamında dinsel hislerin korunması gerektiğini öngörmekle birlikte, dinsel nefret söyleminin ötesinde dinî barışın korunması gibi nedenlerin ifade özgürlüğünün sınırı olabileceğini kabul ediyor. Bu tartışmalı yaklaşım Mahkemenin içtihatlarında da bazı ek sorunları beraberinde getiriyor. AİHM, din veya inanç özgürlüğü ve ifade özgürlüğünün çatıştığı davalarda, hakarete ilişkin vakaları "olgusal ifade" ve "değer yargısı" olarak ayırıp değerlendiriyor. Oysa olgusal ifadeler için katı kanıtlar aranırken değer yargıları için daha hafif bir ispat yükü uygulanır. Ancak, özellikle ateistler veya dinsizler açısından din çoğunlukla bir değer yargısı ve tarihi dinsel olaylar hakkında olgusal temeller sunmak haksızlık olabilir. Ayrıca böyle durumlarda dinî otoritelere başvurmak, laiklik ilkesine zarar verebilir. Yukarıda açıklandığı üzere, BM ve Avrupa Konseyi organlarının ortaya koyduğu standart, AİHM standartlarının üstünde. Türkiye BM MSHS'ye de taraf ve BM standartlarına uyma yükümlülüğü, AİHS'e uyma yükümlülüğünden daha az önemli değil. Türkiye'nin bu iki standarttan daha düşük olanı seçmesi kabul edilemez.

Bu eleştirilere rağmen, uluslararası insan hakları hukukunun belirli bir standardı olduğu kabul edilir. Bu standart, dinleri ve inanç sahiplerini tamamen yok saymaz, ancak dinsel eleştiri bağlamında ifade özgürlüğü güvencelerine çok daha hassas yaklaşır. **Raportörler, din veya inançlara ve bunlara mensup kişilere yönelik ifadelerin keyfi şekilde sınırlandırılmasının, sadece ifade özgürlüğünü değil, aynı zamanda din veya inanç özgürlüğünü de zedelediğini vurguluyor.**

Türkiye bağlamında dinsel duyguların ceza mevzuatı ile korunmasının uluslararası standartlara aykırı olduğu gözlemleniyor. **Nefret söylemi düzeyine ulaşmayan ve/veya kamu barışının bozulması için açık ve güncel bir tehdit ortaya çıkarmayan, dinin kendisine dair veya mensuplarının duygusal açıdan hassas olduğu öge ve pratiklerine yönelik saldırı veya eleştiriler Türkiye'de cezai yaptırıma tabi tutulabiliyor.** Özellikle TCK'nin 216. maddesinin 3. fıkrasının uygulanma pratikleri, dine dair eleştirilerin ifade edilmesi için caydırıcı bir etki yaratıyor. Aynı zamanda RTÜK uygulamasının keyfi, uluslararası insan hakları standartlarından uzak ve sansür üretmeye elverişli olduğu görülüyor.

Danıştay ve Yargıtay kararları, RTÜK kararları kadar sorunlu olmasa ve ilkesel saptamalar yerinde görünse de tekil vakalarda ana akım içtihatlardan sapıldığı ve tam bir mayın tarlasının ortaya çıktığı görülüyor.

AYM ise uluslararası insan hakları standartlarına en yakın kararları verse de AİHM'in dini eleştiri konusundaki tartışmalı yaklaşımının AYM içtihatlarına da yansıdığı görülüyor.

Türkiye özelinde artan ve öne çıkan sorunlardan en önemlisi her türlü dinsel eleştirinin kolaylıkla soruşturmaya veya kovuşturmaya tabi olması. Bu süreçlerin sonucunda takipsizlik veya beraat kararları verilse bile bunun bir "yargısal taciz" olduğu rahatlıkla söylenebilir. Genel olarak dinin değil, özel olarak İslam'ın hatta Sünni İslam'ın ayrıcalıklı korunduğu bağlamda, şeriatçı ve/veya İslamcı propagandaya tanıyan geniş serbesti hem bir tutarsızlık hem de laik devlet ilkesi açısından bir kriz yaratıyor. Bu çifte standartlı yaklaşım, BM bünyesindeki metinlerde ortaya konduğu ve çalışmanın başlığına da taşındığı üzere sadece ifade özgürlüğüne değil aynı zaman-

da bizzat din veya inanç özgürlüğüne de zarar veriyor ve geri tepme etkisi yaratıyor. Kamusal barışın sağlanması için konulan ilkelerin sorunlu bir şekilde uygulanması dinsel çatışmaları tırmandırıyor ve kutuplaşmayı fazlasıyla körüklüyor.

Bunu engelleyebilmek için öncelikle; devlet kurumları ve temsilcileri, din veya inançlar karşısında taraflı veya önyargılı görülmeğe kaçınmalı. Ayrıca bu bağlamda, kamu yetkililerine yönelik aşağıdaki somut tavsiyeler söz konusu iki özgürlüğün de korunması için faydalı olabilir.

YASAL VE POLİTİKA TEMELLİ TAVSİYELER

- Venedik Komisyonunun TCK 216 ile ilgili tespitleri doğrultusunda bu madde dine hakareti (*blasphemy*) cezalandırmak için kullanılmamalı. TCK 216'da yer alan, "Halkın bir kesiminin benimsediği dinî değerleri alenen aşağılayan kişi, fiilin kamu barışını bozmaya elverişli olması hâlinde, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır" hükmündeki "kamu barışı" ifadesi, "toplumun dezavantajlı bir kesimi aleyhine fiili şiddet, tehdit veya kargaşa yaratacak tehlike" şeklinde tanımlanmalı. Alternatif olarak, "fiilin açık ve yakın bir tehlike doğurması" ölçütü eklenebilir.
- Dinî değerlere yönelik ifadeler nedeniyle açılan ceza davalarının yerine, uzlaştırma ve kamu hizmeti gibi alternatif yaptırımlar uygulanmalı. Bu yöntem, yargının iş yükünü hafifletebilir ve onarıcı adalet anlayışını teşvik edebilir.
- İfade özgürlüğünü sınırlamadan dikkatli bir dil kullanımını teşvik eden, kamuya açık konuşmalarda veya yazılı ifadelerde dinî hassasiyetleri gözetmeye yönelik bir rehber hazırlanmalı.
- 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 125. maddesine ifade özgürlüğünü koruyacak eklemeler yapılmalı.
- 6112 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun'un 8. maddesine ifade özgürlüğü güvencelerini içeren eklemeler yapılmalı.
- RTÜK'ün üye yapısı çoğulcu bir şekilde düzenlenmeli, TBMM'nin nitelikli çoğunlukla üye seçimi yapması sağlanmalı.
- Hazırlanmakta olan İnsan Hakları Eylem Planı'na, ifade özgürlüğü ve din veya inanç özgürlüğünün tam anlamıyla korunması için mevzuatın gözden geçirilmesi hedefi dâhil edilmeli.

YARGIYA YÖNELİK TAVSİYELER

- AYM içtihadı korunmalı ve bu içtihat diğer yargı organlarınc da benimsenmeli. AİHM standartları asgari eşik olarak kabul edilmeli ve BM ile Avrupa Konseyinin diğer organlarının kararları da içtihadta yer almalı.
- Yargı kararlarının sistematik olarak takip edilmesi için UYAP sistemindeki tüm yargı kararları, işlevsel bir arama motoruyla kamuoyuna (veya bu mümkün değilse ilk aşamada talep üzerine araştırmacılara) ücretsiz olarak açılmalı.

EĞİTİM VE KAPASİTE GELİŞTİRMEYE YÖNELİK TAVSİYELER

- BM MSHS ve AİHS'in ortaya koyduğu uluslararası insan hakları standartları hakkında yargı mensuplarına yönelik uzman eğitimleri düzenlenmeli. Dine hakaret (*blasphemy*) yasalarının ve bunların uygulanmasının ifade ve düşünce, vicdan ve din veya inanç özgürlüğüyle uyumu konusunda kapasite güçlendirilmeli.
- Düşünce ve din özgürlüğüne ilişkin yasal reformlar için tavsiyeler sunabilmeleri ve şikâyet ile soruşturma süreçlerini etkin bir şekilde yürütebilmeleri için ulusal insan hakları kurumlarının kapasitesini güçlendirecek eğitimler düzenlenmeli.
- İfade özgürlüğü, eleştiri kültürü ve çoğulculuk konularında farkındalık yaratmak amacıyla, dinî liderler ve kanaat önderlerinin de dâhil olduğu, geniş katılımlı eğitim programları düzenlenmeli.

inanç
özgürlüğü
girişimi

Norwegian
Helsinki Committee

**FARKLI BOYUTLARIYLA TÜRKİYE'DE İNANMA(MA) HAKKI:
İNSAN HAKLARI ODAKLI BİR DEĞERLENDİRME**

